

AZƏRBAYCANIN
DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİ,
MİLLİ AZADLIĞI
ƏBƏDİDİR!

Ilham Aliyev

98

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜDAFİƏ NAZİRLİYİ
HEYDƏR ƏLİYEV adına AZƏRBAYCAN ALİ HƏRBİ MƏKTƏBİ

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN
98 İLLİYİNƏ HƏSR OLUNMUŞ
“DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİ :
AZƏRBAYCAN ORDUSUNUN PEŞƏKARLIĞI”
MÖVZUSUNDA RESPUBLİKA

ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANSININ

M A T E R İ A L L A R I

BAKI-2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜDAFİƏ NAZİRLİYİ

**HEYDƏR ƏLİYEV ADINA
AZƏRBAYCAN ALİ HƏRBİ MƏKTƏBİ**

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN
98 İLLİYİNƏ HƏSR OLUNMUŞ

**“DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİ:
AZƏRBAYCAN ORDUSUNUN PEŞƏKARLIĞI”
MÖVZUSUNDA**

RESPUBLİKA
ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANSIN
MATERİALLARI

Bakı, 6 may 2021

Bakı - 2021

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr: general-mayor Salahov Fizuli Zəbiş oğlu- Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin rəisi.

Müavin: polkovnik Məmmədov Ruslan Dayan oğlu- Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi rəisinin tədris işləri üzrə müavini-şöbə rəisi.

Üzvlər: polkovnik-leytenant Baxşiyev İlham Səfərəli oğlu - Elmi tədqiqat bölməsinin rəisi-tədris şöbəsi rəisinin elmi işlər üzrə müavini;

mayor Məhərrəmovna Gülnar Kamal qızı - elmi-tədqiqat bölmə rəisinin köməkçisi;

dosent Quliyev Akif İslam oğlu elmi-tədqiqat bölmə rəisinin köməkçisi;

dosent Nəsirov Emin Vaqif oğlu elmi-tədqiqat bölmə rəisinin köməkçisi;

dosent Namazov Əlyar Dünyamalı oğlu elmi-tədqiqat bölmə rəisinin köməkçisi;

dosent Məmmədova Minəvvər Firudin qızı -elmi-tədqiqat bölmə rəisinin köməkçisi;

dosent Hüseynov Ramid Söhbət oğlu elmi-tədqiqat bölmə rəisinin köməkçisi;

kimya elmləri namizədi Güllərli Güllü Hüseyn Əli qızı -elmi-tədqiqat bölmə rəisinin köməkçisi.

KONFRANSIN BÖLMƏLƏRİ:

I bölmə: *Humanitar elmlər*

II bölmə: *Texniki elmlər*

*Ordu ölkəmizin, millətimizin,
dövlətimizin müstəqilliyinin
dayağıdır...*

S. Kuvshinov

MÜNDƏRİCAT

I bolmə: *Humanitar elmlər*

Bəşirova Gülşən	Heydər Əliyevin natiqlik sənətinin inkişafında rolu	8
Həşimov Elşən və Nəcəfov Zəfər	Vətən müharibəsinin postkonflikt mərhələsinin problemləri və həlli yolları	9
Səmədova Günel və Əliyeva Ruxsarə	Heydər Əliyevin və Azərbaycanın inkişaf strategiyası xüsusiyyətləri və prinsipləri	13
Kərimova Dinar	Hərbi təhsil sistemində müasir təlim texnologiyalarının tətbiqinin əhəmiyyəti	18
Həsənəliyev Zakir	Azərbaycan Respublikasının NATO-nun sülh naminə tərəfdaşlıq (SNT) proqramı çərçivəsində əməkdaşlığı	20
Alməmmədova Leyla	Ənənəvi və onlayn tədrisdə oyunların interaktiv tədris metodu kimi əhəmiyyəti	21
Nəcəfov Zəfər	Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin transformasiyası	26
İmanova Ülvyyə	Müəllimin professioqraması və onun müasir modeli	28
Cavadova Təvəkgül	Pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin özünütəhlil qabiliyyətinin inkişafı	30
Hüseynova Sevda	Müasir Ermənistanda döyüşkən aqressivliyin təzahür formaları	32
Abdullayeva Sevinc	Döyüşün hərbi qulluqçuların psixikasında və fəaliyyətində psixo-emosional təzahürü	34
Baxışova Ayşən	Hərbi kollektivdə sosioloji tədqiqatların keçirilməsinin əhəmiyyəti	36
Novruzova Zəminə	Xarici dil dəsləri üçün dərslik materiallarının seçilməsi və tətbiqi	37
Sadiq-zadə Ülvə	Fövqəladə hallarda idarəetmənin	39

İbrahimova Aynur	nəzəri-psixoloji problemləri 30 illik Vətən həsrəti və 44 günlük əzmin nəticəsi - Zəfər	43
Əliyev Kamil	Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik məsələlərində beynəlxalq qurumların fəaliyyətinin analizi	45

II bölmə: *Texniki elmlər*

Rüstəmov Əsəd	İmpuls maneələrinin sinxron kompensasiyası üsulunun passiv radiolokasiya stansiyasında tətbiqi məsələləri	52
Hüseynov Əşrəf	Portativ optik rabitə sisteminin amplitud tezlik xarakteristikasının tədqiqi	59
Cəbiyev Yadigar və Əliyeva Səyyarə	İşlənmiş motor yağlarından dizel yanacağınn alınması üçün texnoloji proses	61
Abbasova Cəmilə	II Qarabağ müharibəsində informasiya müharibəsinin həlledici rolu	62
Səmədov Emil	Motoatıcı briqadanın tank əleyhinə artilleriya vasitələrinin tətbiqi qaydaları və onların döyüş imkanlarının hesablanma metodu	65
Süleymanov İlqar	Zəif mexaniki rəqslərin optik lokasiya məsələləri	67
Valehov Sənan və Osmanov Sabir	Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində tədrisin idarə olunmasında big data texnologiyalarından istifadə imkanları	69
Kərimov Elşən və Babayev Səadət	Kiçik ölçülü hava hədəflərinin aşkar olunmasında müasir radiolokasiya stansiyalarının tətbiqi	72
Əliyev Kamil	II Qarabağ müharibəsində qələbəni təmin edən modern müharibənin aspektləri	74

Nurəddinov Anar	Minaatan batareyalarının döyüş fəaliyyətinin təhlili və təkmilləşdirilməsi	78
Gözəlov Bəxtiyar	Elektromaqnit şüalanması (emş) vasitəsi ilə funksional radioelektron zərərverməsi	80
Məmmədov Fariz	Hərbi qulluqçularda müşahidə olunan baş-boyun nahiyəsinin odlu silah zədələnmələri	82
Rəşidov Mübariz və Rəsulov Zakir	Döyüş əməliyyatlarının aparılmasında müasir informasiya texnologiyalarının rolu	89
Məhərrəmov Roman	Kiçik ölçülü pilotsuz uçuş aparatına effektiv təsiretmə üsulları	91
Katexliyev Vüsal	Qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilində idarəetmə sistemlərinin rolu	93
Tahirova Könül və Məmmədov Cabir	“EXCEL” fayllarından istifadə etməklə informasiyanın steqanoqrafik qorunması üsulu	95

I BÖLMƏ

HUMANİTAR ELMLƏR

HEYDƏR ƏLİYEVİN NATİQLİK SƏNƏTİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

dosent Bəşirova Gülşən
Humanitar və Sosial Fənlər kafedrası

H.Əliyevin nitqinin öz mükəmməlliyi, səmimiyyəti, zənginliyi ilə dünyanın böyük siyasi xadimlərinin nitqi ilə müqayisə olunması .

H.Əliyev nə qədər zəngin məlumatlara malik olsa da onun çıxışlarında aydın məntiqin həlledici olması.

H.Əliyevin nitqlərinin auditoriyanın maraqlarına, səviyyəsinə, dərketmə imkanlarına uyğun gəlməsi.

H.Əliyevin yalnız ən mürəkkəb məsələlər barəsində sadə, anlaşıqlı danışmaqla deyil, məsələn, tamamilə texniki məzmunlu məsələlərdən çox, humanitar, cəmiyyətin hər bir üzvü üçün həyati əhəmiyyətli bir məsələ kimi bəhs etməklə də hamının diqqətini həmin məsələ üzərində düşünməyə cəlb edə bilməsi.

Ardıcılıq, məntiqilik və sistemlilik...H.Əliyevin nitqini klassik natiqliyin bu keyfiyyətlərinin səciyyətləndirməsi.

H.Əliyevin ictimai-siyasi, ideoloji natiq kimi çıxış etməsi, onun nitqində külli miqdarda faktların olması, elmin ən müxtəlif sahələri üzrə təhlillər aparması.

H.Əliyevin auditoriya ilə bilavasitə kontakta girməsi, auditoriya ilə fikir mübadiləsi edərək, müəyyən məsələləri daha konkret, daha obyektiv və daha real – həyati bir şəkildə şərh edib araşdırması.

H.Əliyevin natiqlik məharəti – Azərbaycan xalqının milli sərəvətidir.

H.Əliyevin natiqlik məharəti, onun bu sahədəki istedadı Azərbaycan, ümumtük və dünya natiqlik sənətində layiqli yerini tutur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu), Bakı, Qanun, 2008, 490 səh.

2. M.Yusifov . Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi, Bakı, 1997,
3. N.Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, Təhsil, 1997, 288 səh.
4. N.Cəfərov. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar, Bakı, 1990.
5. Cəfərov. Azərbaycan dövlətçiliyinin dili, yaxud Azərbaycan Prezidentinin dil siyasəti, “Azərbaycan” qəzeti, 18 avqust 2001.
6. V.Əliyev. Heydər Əliyevin dil siyasəti, Bakı, Nurlan, 2003, 100 səh.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN POSTKONFLİKT MƏRHƏLƏSİNİN PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Həşimov Elşən və Nəcəfov Zəfər
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

44 gün davam etmiş Vətən müharibəsində müzəffər Azərbaycan ordusu işğal altında qalmış ərazilərimizin deokkupasiyasını uğurla başa çatdırmış, Ermənistanı kapitulyasiya aktına qol çəkməyə vadar etmişdir. Milli ordumuzun Vətən müharibəsində nümayiş etdirdiyi yüksək peşəkarlıq, hərbi əməliyyatlar zamanı təmassız müharibə modelindən məharətlə istifadə etməsi aparıcı ölkələrin hərbi qərarlarında maraqla öyrənilməkdədir.

Vətən müharibəsinin başa çatmasından sonra xarakterizə edilən vəziyyət müharibədən sülhə keçid kimi xarakterizə edilir. Bu keçidilə əlaqədar çoxsaylı terminlərə: “rekonstruksiya”, “bərpa”, “reabilitasiya”, “repatriasiya”, “reintegrasiya”, “regenerasiya” və s. rast gəlinir [1]. Ötən əsrin sonlarında bu ifadələr hərbi əməliyyatların dayandırılması, həyatın normal məcraya düşməsi və qaçqınların öz doğma yerlərinə qaytarılması məsələlərini əhatə edən vahid terminlə - “postkonflikt bərpası” ilə əvəzləndi.

Müharibədən sülhə keçid kimi xarakterizə edilən “postkonflikt bərpası” dövrünün əsas vəzifələri aşağıdakılar hesab olunur [2]:

- zorakı ideologiyaların (mədəniyyətin) transformasiyası;
- rəşional idarəçilik ənənələrinin tətbiq edilməsi, o cümlədən demokratiya, insan hüquqları və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına hörmət;
- psixosial zədələrin qarşısının alınması və uzunmüddətli barışığa nail olmaq;
- regional və global strukturlarla qarşılıqlı mənfəətli əməkdaşlığa söykənən integrasiya.

Postkonflikt dövrünün qanunauyğunluqlarını tədqiq edərkən bu qənaətə gəlmək olur ki, “qeyd edilən dövrdə hərbi əməliyyatların səviyyəsi elə bir aşağı həddə enir ki, o zaman reintegrasiya və bərpa işlərinə başlamaq mümkündür. Silahlı münaqişədən qurtulmuş cəmiyyətlərdə davamlı sülhə və iqtisadi inkişafa zəmin yaradacaq aşağıdakı məsələlər təxirəsalınmadan öz həllini tapmalıdır:

1. repatriasiya və insanların əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılması;
2. ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
3. infrastrukturların bərpası;
4. kənd təsərrüfatının bərpası və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
5. səhiyyə, təhsil və sosial müdafiə sahələrində tələbatların təmin edilməsi;
6. vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və idarəetmənin təşkili;
7. makroiqtisadi sabitlik.

Müxtəlif ölkələrdə mövcud olmuş postkonflikt şəraitləri özünəməxsus cəhətlərə malik olduğu üçün bu proseslə əlaqədar ümümqəbul olunmuş beynəlxalq praktika mövcud deyil. Lakin oxşar məqamları da unutmamaq olmaz. Şübhəsiz bu prosesin uğurlu olması tərkisilah və silahlı birləşmələrin buraxılması, demilitarizasiya, demarkasiya, qaçqınların repatriasiyası, hərbi əsirlərin və məhbusların azad edilməsi, nəqliyyat və ya alternativ kommunikasiya xətlərinin yaradılması, sosial, siyasi və iqtisadi infrastrukturun bərpası və islahatların aparılması ilə sıx bağlıdır. Sadalanan amilləri xeyli hissəsi Vətən müharibəsindən sonra bərqərar olmuş postkonflikt bərpası mərhələsində demək olar ki, hələ də öz həllini tapmayıb. Erməni işğlına son qoyulsa da, təhlükəsizlik, demarkasiya, sosial (xüsusən də azərbaycanlı qaçqınların Xankəndinə qayıtması), hüquqi (rus sülhməramlılarının nəzarətində olan Azərbaycan ərazilərində milli qanunvericiliyin tətbiqi) və s. problemlərin tam şəkildə həll edilməməsi əldə edilmiş sülh müqaviləsinin hər an pozulması ilə nəticələnə, maraqlı qüvvələrin geosiyasi planlarının lehinə işləyə bilər.

Postkonflikt bərpası və dinc quruculuq prosesinin müsbət nəticələrini təmin etmək üçün aşağıdakı ümumi şərtlərə əməl etmək olduqca vacib hesab edilir [3]:

- bütün maraqlı tərəfləri, xüsusən də bir-birinə rəqib olan elita nümayəndələrinin məlum prosesə cəlb edilməsi;
- təhlükəsizlik prosesinin həll edilməsi (silahlı qüvvələrin, polislin ixtisarı və yenidən yaradılması, onlar üzərində təminatlı siyasi nəzarət, güc

tətbiqi üzərində dövlət monopoliyasının müəyyən edilməsi və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi);

- siyasi sistem və adminstrasiyaların rekonstruksiyası və yenilənməsi, legitim hökumət və hakimiyyət bölgüsü mexanizmlərinin yaradılması;

- dialoqa və güzəştə gətirib çıxardan qarşılıqlı etimadın artırılması və bütün vuruşan tərəflərin sülhə hazır olması;

- sülh prosesi üçün sosial iqtisadi bazanın yaradılması: müharibə qurbanlarının reinteqrasiyası, onların qida, səhiyyə və təhsilə təmin olunmuş çıxışı, yerli icmalardan ibarət təşkilatlara etimadın artırılması, hərbi iqtisadiyyatın dinc dövrə transformasiyası və müharibə dövründə zədələnmiş cəmiyyətin insan resurslarına sərmayə qoyulması;

- müharibədə ziyan çəkmiş cəmiyyətlərin tarixi və mədəniyyətləri ilə əlaqədar prinsip, norma və institutlara hörmət etmək və s.

Postkonflikt bərpası davamlı sülh üçün əlverişli şərait yaratmağa və eyni zamanda yenidən hərbi əməliyyatlar riskini azaltmağa yönəlmiş kompleks prosesdir. Bu prosesin ən önəmli hissəsini tərk-silah və demobilizasiya üzrə əməliyyatlar təşkil edir. Bu tip əməliyyatlar vuruşan tərəflərin ayrılmasına, əvvəllər döyüşlərdə iştirak etmiş kombatantların (hazırda isə qanunsuz silahlı birləşmələrdə iştirak edənlər) məcburən tərk-silah edilməsinə xidmət etməlidir [4]. 10 noyabr bəyanatından heç bir ay keçməmiş erməni işğalından azad edilmiş Xocavəndin Hadrut qəsəbəsində Azərbaycanın antiterror əməliyyatı keçirməsi və xeyli sayda erməni terrorçusunu ələ keçirməsi Ermənistan hakimiyyətinin revanşist niyyətindən xəbər verir.

Bundan əlavə, təhlükəsizlik problemləri arasında ərazilərin minalardan təmizlənməsi istiqamətində tərixəsalınmaz tədbirlərin görülməsi prioritet kəsb edir. Minalanmış ərazilərin xəritəsinə sahib olmaq azad edilmiş ərazilərin planlaşdırılması və yenidən qurulması üçün vacib amildir. Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra 2 806 nəfər minadan zərər çəkmiş, 639 nəfər həyatını itirmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra 85 nəfər analogi hadisədən zərər çəkib, 20 nəfər isə həlak olub. Düşmənin minalanmış ərazilərin xəritəsini verməməsi tərəflər arasında etimad mühitinin yaradılmasını, gələcək birgəyaşayış üçün başlanğıc şərtlərin formalaşdırılmasını mümkünsüz edir. Minalanmış ərazilərin xəritəsinin olmaması bərpa prosesini, qaçın və məcburi köçkünlərin qaytarılmasını xeyli çətinləşdirir.

Təhlükəsizlik problemlərinin həll edilməməsi eksteritorial Naxçıvan-Zəngəzur və Laçın dəhlizlərinin, eləcə də bütün zəruri sosial

infrastrukturun səmərəli və sabit fəaliyyətinin perspektivlərini sual altına alır.

Vətən müharibəsinin postkonflikt mərhələsində mövcud problemlərin daha təsirli həllinə nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi vacib hesab edilir:

- postkonflikt bərpası prosesinin beynəlmilləşməsinə səy göstərmək (BMT-nin bu prosesə cəlb edilməsinə nail olmaq);

- 10 noyabr sənədindən irəli gələrək, qaçqınların qaydırılması prosesində BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Ofisinin fəaliyyətini təmin etmək;

- iqtisadi problemlərin həlli ilə paralel təhlükəsizlik problemlərinin də həllinə təkid etmək;

- təzyiqlə yolu ilə Ermənistandan minalanmış ərazilərin xəritəsinin alınmasına nail olmaq, onu beynəlxalq humanitar pozmaqda, ətraf mühiti çirkləndirməkdə, sülh prosesinə mane olmaqda ittiham etmək və BMT-nin İnkişaf Proqramı ilə sıx əməkdaşlıq davam etdirmək. Bu problemin yalnız vətəndaşlarımızın sağlamlığı üçün deyil, həm də rus sülhməramlılarının fəaliyyət təhlükəsizliyi baxımından təbliğini genişləndirmək, bütövlükdə məlum problemi beynəlmilləşdirməklə erməni millətçiliyinin faşist mahiyyətini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq.

ƏDƏBİYYAT:

1. Мартина Фишер. После вооруженного конфликта: восстановление разрушенного и реинтеграция общества как элементы построения мира

2. Miall H., Ramsbotham é., Woodhouse í., Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts. Cambridge: Oxford: Polity Press, 1999.p.203

3. Ferdowsi Mir A., Matthies V. (eds.), Den Frieden gewinnen. Zur Konsolidierung von Friedensprozessen in Nachkriegsgesellschaften, Reihe EINE Welt, Stiftung Entwicklung und Frieden. Bonn: Verlag J.H.W. Dietz, 2003. P.325

4. Zəfər Nəcəfov. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bir müddət terror və diversiya hadisələrinin olacağı istisna edilmir – ekspert. Eurasia Diary15.12.2020

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF STRATEGİYASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

Səmədova Günel¹
Əliyeva Ruxsarə²

¹Bakı şəhəri Xətai rayonu 221 nömrəli tam orta məktəb,

²H. Əliyev adına AAHM-in Xarici dillər kafedrası

XXI əsrin astanasında Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyması ölkəmizin gələcək təkamülündə dönüş nöqtəsi oldu və bu təkamül prosesində taleyüklü dəyişikliklərin meydana gəlib genişlənməsi üçün zəmin yaratdı. Lakin tarixi təcrübə göstərir ki, zəngin təbii və iqtisadi sərvətlərə malik olan ölkələrdə müstəqilliyin qorunub saxlanması bəzən onun əldə edilməsindən daha çətin və mürəkkəbdir. Düşmən təcavüzünə məruz qalan və təcrübəsiz dövlət rəhbərləri tərəfindən idarə olunan Azərbaycanda bu daha da çətin idi. Ölkəmiz yalnız dövlət müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə deyil, eyni zamanda, daxildən də parçalanmaq təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalmışdı

Tarixdən yaxşı məlumdur ki, əgər dövlətin, xalqın strateji, perspektiv mənafeyi baxımından onun daxili və xarici siyasətinin ümumiləşmiş konsepsiyasını müəyyən edə bilən, bu mənafeyi beynəlxalq forumlarda, yüksək tribunalardan müdafiə edə bilən, dövlətin strateji xəttini xalqa sadə şəkildə bəyan edən və dövlətçiliyi ümumxalq işinə çevirməyi, xalqı öz arxasına aparmağı bacaran şəxsiyyət yoxdursa və nəhayət, dövlətçiliyi qorumağı, onun müdafiəsini təşkil etməyi əməli surətdə həyata keçirən praktik siyasətçi-diplomat, sərkərdə və komandan yoxdursa, daxildə əmin-amanlığı, ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etməyi üzərinə götürə bilən qurucu, yaradıcı təsərrüfat rəhbəri yoxdursa, həmin ölkənin gələcəyindən nikbin ruhda danışmaq çətin olar.

Bu gün Azərbaycan beynəlxalq aləmə sürətlə inteqrasiya edən, dinamik iqtisadi inkişafını və etibarlı siyasi sabitliyini təmin etmiş müstəqil bir dövlətdir. Artıq dünya birliyi Azərbaycanı mötəbər kürsülərdən öz sözünü deməyə, öz haqlı mövqeyini bildirməyə və qorumağa qadir, zəngin iqtisadi potensiala malik bir dövlət kimi tanıyır. Müstəqilliyin ilk illərində məlum səbəblərdən bərbad hala düşmüş Azərbaycan iqtisadiyyatında tərəqqiyə nail olunmasında, çox kövrək və zəif dövlət siyasətinin güclü və aparıcı mövqeyə yüksəlməsində, gənc dövlətimizin dünya miqyasında tanındılmasında ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, dövlət başçısı ölkənin inkişaf tələblərini və xalqın mənafeyini dəqiqliklə qiymətləndirməyə qadir, ölkənin mədəni, iqtisadi və təbii resurslarını, potensialını əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına və dövlətçiliyin inkişafına yönəltməyi bacaran şəxs olmalıdır. Bu mənada Azərbaycan xalqı çox xoşbəxttir ki, tarix ona Heydər Əliyev kimi dünyamiqyaslı dahi şəxsiyyət, eləcə də xalqımızın və dövlətimizin qarşısında duran çətinlikləri aradan qaldırmaqla Azərbaycan dövlətini qısa bir zamanda hüquqi, dünyəvi, demokratik inkişaf yoluna çıxarmağa qadir olan dövlət başçısı bəxş etmişdir.

Ölkəni bu ağır vəziyyətdən 1993-cü ildə xalqın istəyi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan ümummilli lider Heydər Əliyev çıxardı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: "Belə bir çətin anda, çətin dövrdə xalqımızın müdrikliliyi bir daha özünü göstərdi. Xalqın təkidi və tələbi ilə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycana qayıtdı, xalq onu Prezident seçdi və ondan sonra ölkəmizin inkişaf dövrü başlandı. Bütün xoşagəlməz meyllərə son qoyuldu, sabitlik, ictimai asayiş bərqərar olundu, qeyri-qanuni silahlı dəstələr tərkisilah edildi. Bir sözlə, Azərbaycan inkişaf yoluna qədəm qoydu".

Dövlət idarəçiliyi sahəsində zəngin təcrübəyə malik olan Heydər Əliyevin müdrik daxili və xarici strateji kursu ölkəni bürümüş dərin siyasi, iqtisadi, sosial və psixoloji böhran və sarsıntılardan çıxararaq müstəqilliyin əbədi yolu ilə inamla irəliləməsi üçün möhkəm zəmin yaratdı. Daxili çəkişmələrə son qoyulması, siyasi sabitliyin təmin olunması, atəşkəs haqqında razılışma əsasında erməni təcavüzünün dayandırılması, "Əsrin müqaviləsi"nin bağlanması, balanslaşdırılmış xarici siyasət və qonşu dövlətlərlə münasibətlərin normallaşdırılması bütün diqqəti ölkədə çoxdan yığılıb qalmış və yatmış vulkana bənzəyən daxili sosial-iqtisadi problemlərin həll olunmasına yönəltməyə imkan verdi. Həyat isə bütün kəskinliyi ilə tələb edirdi ki, heç bir ölkənin tarixində rast gəlinmədiyi strateji əhəmiyyətli üç taleyüklü vəzifə eyni zamanda yerinə yetirilsin:

- Müstəqil, demokratik, hüquqi dövlətin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- inzibati-amirlik sistemi ləğv edilərək bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin bərqərar olunması;
- qapalı sosial-iqtisadi sistemin xaricə açılması və açıq qapı siyasətinin tətbiq edilməsi ilə bərabərhüquqlu dövlət kimi global iqtisadi sistemə inteqrasiya edilməsi.

Bu tarixi vəzifələrin hər biri istənilən bir dövlət üçün kifayət qədər ciddi və əhəmiyyətli idi və bütün qüvvələrin bu məqsədlərə səfərbər edilməsini tələb edirdi.

Müstəqilliyimizin ilk illərində dahi rəhbər Azərbaycan dövlətinin və ölkə iqtisadiyyatının labüd fəlakətdən, hərc-mərclikdən xilas edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atdı, ölkənin iqtisadi yüksəlişi üçün təcili tədbirlər görməyə başladı. İttifaq səviyyəsində mövcud olan iqtisadi əlaqələr dağılıqdən sonra milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üçün ölkənin malik olduğu təbii resurslardan istifadə edilməsi və milli məhsulların xarici bazarlara çıxışının təmin olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Məhz belə bir dövrdə Azərbaycanın zəngin neft ehtiyatlarının mövcudluğunu nəzərə alan ümummilli lider Heydər Əliyev ilk vaxtlardan başlayaraq danışıqlar prosesinə ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti, millət vəkili İlham Əliyevi də cəlb etdi. Beləliklə, cənab İlham Əliyev yeni neft strategiyasının hazırlanmasının və uğurla həyata keçirilməsinin ən fəal iştirakçılarından oldu. Onun bütün fəaliyyətinin mərkəzində özünün dəfələrlə vurğuladığı kimi bir ideya dururdu: “Bizim məqsədimiz təkəcə neft hasil etmək, onu nəql etmək, bundan vəsait əldə etməkdən ibarət deyildir. Bizim məqsədimiz neftdən gələn bütün mənfəətləri həm siyasi, həm iqtisadi, həm də başqa mənfəətləri Azərbaycan xalqının gələcək mənafeyinə, rifahına yönəltməkdən ibarətdir”.

“Əsrin müqaviləsi” üzrə hasil edilən Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına ixracı üçün ilkin dövrlərdə Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa neft boru kəmərlərindən istifadə olunurdu. Lakin yaxın illərdə müqaviləyə daxil olan yataqlar üzrə illik hasilatın 50 milyon tona çatdırılacağına nəzərə alan Azərbaycan Prezidenti ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə daha böyük nəqletmə imkanına malik ixrac marşrutları araşdırıldı və optimal variant kimi Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri seçildi. Məhz buna görə də layihənin həyata keçirilməsində fenomen siyasətçi Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətlərini nəzərə alan layihə iştirakçıları 2004-cü ildə BTC əsas ixrac boru kəmərinə Heydər Əliyevin adının verilməsi barədə qərar qəbul etdilər. Beləliklə də, “Üç dənizin əfsanəsi” adlanan BTC layihəsi reallığa çevrilərək xalqımızın maddi-rifah halının yaxşılaşdırılması və doğma Azərbaycanın qüdrətli dövlət olmasına öz töhfəsini verməkdədir.

Ümumilikdə neft strategiyası ilə sürət götürən Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf dinamikası sonrakı illərdə daha genişmiqyaslı formada davam etdirildi. 1995-1998-ci illər əsasən müvafiq normativ hüquqi bazanın yaradılması ilə yadda qalsın da, bu dövr həm də dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi və s. istiqamətlərdə Dövlət Proqramları da qəbul edilmişdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi inkişafın əsas amilinin özəl mülkiyyət və sahibkarlığın müxtəlif formalarının təşəkkül tapması olduğunu çox düzgün qiymətləndirən dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev ölkədə sabitliyə nail olunan

kimi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə xidmət edən qərarlar qəbul etdi. Bu sahədə görülən işlərin əsl mahiyyətini qiymətləndirmək üçün ümummilli lider Heydər Əliyevin hələ 1996-cı ildə söylədiyi bir fikri yada salmaq məqsəduyğun olardı: “Bir Prezident kimi mən iqtisadiyyatda dövlət siyasətini artıq müəyyən etmişəm. Bu, islahatlar yoludur, islahatlar vasitəsilə istehsalın artırılması, inkişaf etdirilməsi, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, özəl bölmənin inkişafına geniş yer verilməsi, bazar iqtisadiyyatı, insanlara bərabərlik verilməsi, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa şərait yaradılması zəruridir. Bu, dövlət siyasətimizin əsas prinsipləri olur”.

Doğma Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ali məqsədə nail olunması, ilk növbədə iqtisadi sabitliyin də təmin olunmasını tələb edirdi. Çünki 1992-1994-cü illərdə mövcud olmuş hiperinflasiya iqtisadiyyatın əsaslarını sarsıdır və əhalinin maddi və sosial vəziyyətini getdikcə ağırlaşdırırdı. Birmənalı şəkildə aydın idi ki, həyata keçirilən iqtisadi siyasətin müvəffəqiyyəti genişmiqyaslı sabitləşdirmə tədbirləri ilə inflyasiyanın cilovlanmasından və makroiqtisadi səviyyədə maliyyə sabitliyinin təmin olunmasından asılıdır. Ona görə də ölkə iqtisadiyyatında bazar prinsiplərinin bərqərar olmasını təmin etmək üçün onun liberallaşdırılması istiqamətində radikal addımlar atıldı.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən qətiyyətli iqtisadi islahatlar az bir zamanda geniş beynəlxalq dəstək aldı. Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı Azərbaycanda iqtisadi islahatlar haqqında xüsusi proqram hazırladılar və ölkəmizə maliyyə yardımı göstərdilər. Həmin təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq şəraitində hazırlanmış sabitləşdirmə proqramına uyğun olaraq iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına yönələn radikal islahatlar həyata keçirildi. Sərt və çevik pul-kredit, büdcə, vergi, gömrük siyasətinin aparılması, qiymətlərin, xarici iqtisadi fəaliyyətin və valyuta bazarının liberallaşdırılması və xarici kapitalın cəlb olunması nəticəsində tezliklə ölkədə makroiqtisadi səviyyədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə nail olundu.

Azərbaycanda iqtisadi artım sürəti 1995-ci ildən başlayaraq MDB üzrə orta göstəricidən xeyli yüksək olmuşdur. Deyilənləri yekunlaşdıraraq göstərmək lazımdır ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və Prezident İlham Əliyev tərəfindən daha da inkişaf etdirilən strateji kurs Azərbaycanı global zirvələrə doğru gedən ölkələr qrupunda öncül mövqeyə çıxarmışdır. Ölkənin inkişaf səviyyəsində ciddi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermiş və verməkdə davam edir.

Ölkəmizin iqtisadi inkişaf səviyyəsi yaxın perspektivdə daha da yüksələcəkdir. İqtisadi inkişaf sürəti baxımından dünyada analoqu olmayan Azərbaycan Respublikası bir çox inkişaf parametrlərinə görə inkişaf etmiş

ölkələr arasında olan fərqi azaltmaqdadır. Beləliklə, iqtisadi inkişafın tarixdə analoqu olmayan Azərbaycan modelinin formalaşması və inkişafı nəticəsində uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf trayektoriyası yüksək dərəcədə perspektivlidir. Belə ki, ölkəmizdə:

- İnzibati-amirlik sistemi ləğv edilərək bazar iqtisadiyyatı prinsipləri bərqərar olmuşdur;

- müstəqil, demokratik, hüquqi dövlətin əsasları qoyulmuş və ölkə yüksək inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur;

- transformasiya prosesi uğurla aparılmış və özünün son mərhələsinə qədəm qoymuşdur;

- qapalı sosial-iqtisadi sistem xaricə açılmış və "açıq qapı" siyasətinin tətbiq edilməsi nəticəsində bərabərhuquqlu dövlət kimi qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiya prosesi sürətlənmişdir;

- xarici kapital geniş miqyasda cəlb edilərək, resurs amillərindən intensiv istifadə edilməsinə başlanmışdır;

- ölkədə yaradılmış yeni imkanlar daxili mənbələrin hərəkətə gətirilməsi, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və bütün sahələrdə modernləşdirmə xəttinin həyata keçirilməsi məqsədlərinə xidmət edir və bu sahədə ciddi irəliləyişlər mövcuddur;

- həyata keçirilən qlobal əhəmiyyətli infrastruktur layihələri Azərbaycanın Avrsiya məkanında mərkəzi nəqliyyat dəhlizinə çevrilməsi üçün geniş imkanlar yaratmışdır;

- siyasi müstəqillik iqtisadi müstəqilliklə möhkəmləndirilmişdir. Tam müstəqil və balanslaşdırılmış iqtisadi siyasət yeritməklə ölkənin milli təhlükəsizliyini və onun mühüm tərkib hissələri olan iqtisadi təhlükəsizliyini, enerji təhlükəsizliyini və ərzaq təhlükəsizliyini qısa zaman kəsiyində təmin edə bilmişdir;

- ölkə qısa tarixi dövr ərzində kapital idxal edən ölkədən ixrac edən ölkəyə, təbii qaz idxal edən ölkədən ixrac edən ölkəyə çevrilmiş, bir çox həyati əhəmiyyətli məhsullarla öz ehtiyaclarını təmin edir;

- ölkənin əlverişli geosiyasi vəziyyətindən məharətlə istifadə edilməsi Azərbaycanın regionda lider dövlətə çevrilməsinə və qabaqcıl dünya dövlətləri arasında mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Yaradılmış möhkəm iqtisadi təməl siyasi və sosial-mədəni proseslərə də dinamizm verir, Azərbaycanın "mənliliyinin dünya miqyasında təsdiq edilməsinə imkan yaradır".

Sürətli iqtisadi inkişaf Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə diqqət mərkəzində olmasını təmin etmişdir. Bütün dünyanı sarsıdan qlobal böhran

zamanı ölkəmizdə iqtisadi artım sürətinin 9,3 faiz səviyyəsində olması Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modelinin, onun perspektivli inkişaf trayektoriyasının uğurlu olduğunu əyani şəkildə bir daha sübut etdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın inkişaf strategiyasında dövləti üçün əlindən gələni əsrgəməmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev bu strategiyayı davam etdirməkdədir. Bu gün bizim işğal altında olan torpaqlarımızı 44 –günlük vətən müharibəsində Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyev və Azərbaycanın şanlı ordusu tərəfindən azad edildi. Mən Ulu öndər Heydər Əliyevin dəyərli bir kəlamını sizə xatırlatmaq istərdim: “Azərbaycanın hər bir vətəndaşı mənim üçün əziz və hörmətlidir. Amma Azərbaycan əsgəri, zabiti mənə hər bir vətəndaşdan daha əziz daha dəyərlidir”.

Ulu Tanrı Azərbaycanın Şanlı Ordusunu Qorusun.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir. Birinci kitab (avqust 2003 - oktyabr 2003). Azər nəşr, Bakı, 2009.
2. Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir. On dördüncü kitab (oktyabr 2005 - dekabr 2005). Azər nəşr, Bakı, 2013.

HƏRBİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

fil.ü.f.d. Kərimova Dinar

Humanitar və Sosial fənlər kafedrası

Təhsilin keyfiyyətinə və əhatəliliyinə qoyulan yeni tələblər təhsil sistemi anlayışına baxışı da yeniləmişdir. Bu işə yaradıcı şəxsin formalaşdırılmasını yalnız yeni bilik, bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsində deyil, təhsilin əsas mahiyyətini elmi biliklərin qazanılmasında görən humanist pedaqogikanın məqsədi kimi qarşıya qoyur. Kursantların şəxsiyyətyönümlü inkişafını əsas götürən müasir təhsil paradıqmasının həyata keçirilməsi, ümumi mədəniyyətin, təhsil sistemində mənəvi mühitin və düzgün sosial mövqeyin formalaşdırılmasını, tədris müəssisələrində ictimai münasibətlər sisteminin təkmilləşdirilməsini, humanitar elmlər sahəsində müvafiq biliklərin verilməsində səmərəliliyin artırılmasını əsas kimi qəbul edir.

Humanistləşdirmə təhsilin strateji məqsədinin əsasını təşkil etməklə təkcə müvafiq humanitar fənlərin öyrənilməsi demək deyil, bu həm də, ümumelmi və ümumtexniki fənlərin məzmununda olan humanitar

dəyərlərin istifadəsi hesabına təhsilin təbii-texniki və sosial-humanitar hissələri arasında müvafiqliyin saxlanılması üçün təlim prosesinin yenidən qurulmasıdır.

Son illər tədris prosesində istifadə olunmağa başlayan daha artıq maraq göstərilən təlim texnologiyasının mahiyyəti və məzmunu ilə bir qədər ətraflı tanış olaq:

Əməkdaşlıqla (kollektiv) təlim texnologiyası – bu təlim texnologiyasında əsas ideya nəyisə birlikdə yerinə yetirmək yox, birlikdə öyrənməkdir. Kollektiv təlim texnologiyası XX sərəin 80-cı illərindən **İsrail pədaqoqu Ravin** və onun tələbələri tərəfindən işlənmişdir. Bu kollektiv qarşılıqlı təlim texnologiyasının aşağıdakı üstünlükləri vardır:

1) *Müntəzəm şəkildə təkrar olunan çalıřmalar nəticəsində kursantların məntiqi təfəkkür və anlama vərdiřləri təkmilləşir;*

2) *Şifahi formada öz fikirlərini ifadə etmələri və müzakirələrin aparılması zamanı kursantlar fikri fəaliyyət vərdiřləri inkişaf edir, əvvəllər qazandığı təcrübə və bilikləri aktuallaşır;*

3) *Qruplarda işləyən hər bir kursant özünü sərbəst hiss edir, təlim tapşırıqlarını özünəməxsus tempdə yerinə yetirir;*

4) *Kursant həm öz işinin, həm də kollektivin işinin nəticəsi üçün məsuliyyət daşıyır;*

5) *Kursantda öz şəxsi keyfiyyətlərini, imkan və qabiliyyətlərini qiymətləndirmək bacarığı formalaşır.*

İnkişaf etmiş Qərb dövlətlərinin təhsil sistemində istifadə edilən **aktiv** və ya **interaktiv təlim** metodlarından respublikamızın təhsil müəssisələrində yüksələn xətlə istifadə edilməkdədir.

Bu metodların kursantın şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında xüsusi yeri vardır. Təlimi humanistləşdirmədən, demokratikləşdirmədən kursantın şəxsiyyətini formalaşdırmaq olmaz. Təlimin humanistləşdirilməsi prinsipi sosial, bəşəri və mədəni ideyalara xidmət edir.

Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi – şəxsiyyətyönümlü yanaşma nəticəsində:

- *kursantların (tələbələrin) intellektual, mənəvi cəhətdən inkişaf etdirilməsi ön plana keçirilir;*

- *kursantların öz fikirlərini aydın, məntiqi ardıcılıqla ifadə etmələrinə şərait yaranır;*

- *kursantların yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını təmin etməklə, onlarda yüksək ünsiyyət bacarığı– nitq mədəniyyəti, əxlaqi dəyərlər, mədəni-estetik zövq, humanizm hissi formalaşır;*

- *kommunikativ fəaliyyətlər, açıqlıq, səmimilik, tolerantlıq, həmsöhbətinə hörmət etmək bacarığı inkişaf edir.*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ NATO-NUNSÜLH NAMİNƏ TƏRƏFDAŞLIQ (SNT) PROQRAMI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIĞI

Həsənəliyev Zakir
NATO/Sülh naminə əməkdaşlıq kafedrası

Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO) - 4 aprel 1949-cu ildə **Vaşinqton** müqaviləsi ilə qurulmuş siyasi-hərbi ittifaqdır və hal-hazırda ittifaqa. 30 dövlət üzvdür.

Azərbaycanın xarici siyasətində də əsas vəzifələrdən biri Avroatlantik məkana inteqrasiyadır. Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında məzmunlu əməkdaşlığın əsası Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 4 may 1994-cü il tarixində *Sülh Naminə Tərəfdaşlıq (SNT) ÇərçivəSənədi* imzalaması ilə qoyulmuşdur. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin birləşmələri hazırda Əfqanıstanda sülhməramlı qüvvələrin tərkibində iştirak edir.

SNT çərçivəsində əməkdaşlığın inkişafı

Azərbaycanın SNT-yə qoşulması

NATO ilə tərəfdaş üzvlər arasındakı əməkdaşlığı təşkilati formaya çevirmək məqsədi ilə hazırlanan SNT proqramı, 1993-cü ilin oktyabr ayında Almaniya keçirilən NATO Müdafiə nazirləri konfransında ABŞ Müdafiə naziri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Brüssel Sammitində yayımlanan NATO-nun SNT-yə üzv olmaq üçün ölkələrə etdiyi çağırış mətnində, bu proqramın, NATO və tərəfdaş ölkələr arasında ikitərəfli əməkdaşlıq mühitinin yaratmaq məqsədi daşdığı açıqlanmışdır.

Henry Kissinger SNT, NATO üzvlüyünə gedən yolda bir stansiya deyil üzvlük üçün bir alternativ olduğunu düşünürdü.

ABŞ-ın sabit prezidenti Bill Klinton NATO ilə Tərəfdaş dövlətlər arasında xüsusi və fərqli bir əlaqə yaratmaq niyyətinin olduğunu bildirmişdir.

SNT-nin əsas sənədi NATO-nun və “tərəfdaş ölkə” adını qazanan dövlətin öhdəliklərini ehtiva edən Çərçivə Sənədidir.

NATO ilə əməkdaşlığın digər bir sahəsi də SNT Planlaşdırma və Analiz Prosesidir (PAP) (Planning and Review Process - PARP). NATO-nun müdafiə planlaşdırma qabiliyyətindən yararlanan PAP-a üzvlük tərəfdaşların istəyinə bağlıdır. 1995-ci ildə SNT Çərçivə Sənədindəki məqsədlərin reallaşdırılmasını sürətləndirmək məqsədiylə PAP prosesi başlatılmışdır.

17 sentyabr 2004-cü ildə Milli Təhlükəsizliyin Təminatı Sisteminin (MTTS) fəaliyyətini tənzimləyəcək Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının, Xarici Siyasət Strategiyasının, Hərbi Doktrinasının və təhlükəsizlik sahəsində digər konseptual sənədlərin işlənib hazırlanması məqsədilə Prezidentin Sərəncamına əsasən Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Siyasəti üzrə İşçi Qrupu yaradılmışdır.

27 may 2005-ci ildə ŞAŞ Azərbaycanın birinci FTƏP sənədini təsdiq etmiş və avqust ayının 3-də Azərbaycan Prezidenti FTƏP-in həyata keçirilməsi üçün Sərəncam imzalamışdır.

2006-cı ildə NATO-nun Baş Katibinin Qafqaz üzrə nümayəndəsi Azərbaycana səfər etmiş və bundan bir ay sonra, Prezident İlham Əliyev Brüsselə səfər etmişdir. Bu səfər NATO-Azərbaycan əlaqələrinə yenidən dinamikliki gətirmişdir. İlham Əliyev Azərbaycanın NATO-ya inteqrasiya olunmasını ölkəmizin xarici siyasət kursunun prioritet istiqamətlərindən biri olduğunu bəyan etmişdir.

2016-cı ildə NATO-nun Hərbi Komitəsinin rəhbərininbaşçılığı ilə nümayəndə heyətin Azərbaycana səfəri zamanı Prezident, Baş nazir, Müdafiə Nazirliyi səviyyəsində danışıqlar keçirilmiş və bu ziyarəti yalnız məlumat toplamaq deyil, eyni zamanda irəliyə yönəlmiş əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi məqsədi daşdığı ifadə edilmişdir.

ƏNƏNƏVİ VƏ ONLAYN TƏDRİSDƏ OYUNLARIN İNTERAKTİV TƏDRİS METODU KİMİ ƏHƏMİYYƏTİ

Alməmmədova Leyla
Xarici dillər kafedrası

Gələcək bizi təəccübləndirməyə davam edir. 21-ci əsrdə insan fəaliyyətinin bütün aspektlərinin rəqəmsallaşdırılması çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu, xüsusilə təhsil sahəsində həlledici rola malikdir. Tədris prosesində effektiv texnologiyaya inteqrasiya biliyin komponentləri arasındakı dinamik əlaqəni duymaq üçün emosional qavramın inkişafını tələb edir. Təhsil ocağı yalnız öyrətmək və öyrənmək üçün bir məkan deyil, eyni zamanda bilik və təcrübələrin paylaşıldığı yer olmalıdır. Öyrənlər üçün sinif otağında özünü daha əmin şəkildə ifadə edə bilmək, səhv etməkdən çəkinməmək, daha çox sual verərək daha da çox biliklər əldə etmək üçün şəraiti biz müəllimlər yaratmalıyıq.

Oyunların diqqəti cəlb edən xüsusi qüvvəsi hər birimizə məlumdur. Biz hər birimiz individual olaraq vaxtımızın və enerjimizin çox hissəsini oyunlarda iştirak etmək üçün sərf edirik. Böyük ehtimal ki, hər birimizin mobil telefonunda haradasa növbəti gözləyərəkən oynamaq üçün oyunlar vardır. Bəzən isə oyunlara o qədər aludə oluruq ki, artıq oynadığımız oyunların sayını belə xatırlamırıq. Psixologiyanın əsas prinsiplərinə əsasən, əgər bir şey çox insan tərəfindən mütəmadi olaraq edilirsə, deməli bu motivasiyaedici dir.

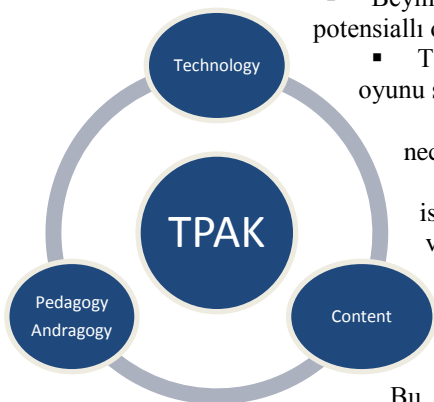
Oyunların nə üçün motivasiyaedici olmasa barədə müxtəlif fikirlər var, amma kökündə duran əsas səbəb oyunun sonunda mükafatın olması faktıdır. Buna baxmayaraq, mükafatın oyunu oynamağa cəlb edən yeganə səbəb olmadığına inanılır. Oyun həvəskarları oyunu bir neçə dəfə uduzmalarına baxmayaraq eyni oyunu dəfələrlə oynamağa davam edirlər. Oyunun cəlbedici olması üçün onun sadə olması şərt deyil. Müşahidə olunur ki, tələbələr oyun oynayarkən onları daha çox cavabı çətin tapılan, məntiqi düşünmə tələb edən, bir çox fakt və xarakterlərə malik, müxtəlif situasiyalardan çıxış yolları axtarma kimi düşündürücü oyunlar cəlb edir. Bu kimi oyunlar tələbələr tərəfindən bir səviyyədə digər səviyyəyə keçmək üçün yorulmaq bilmədən oynanılır. Gəlin oyunların bu xüsusiyyətləri ilə dərslərimizdə üzləşək.

Oyunlar əyləncədir. Əyləncə isə motivasiyaedici dir. Əyləncə insanlara qida və sığınacaq qədər vacib olan ehtiyaclardan biridir. Biz təcrübə qazanmaq üçün əyləncəli oyunları təkrar-təkrar oynayırıq. Oyun oynayarkən öyrənmələr həm fiziki, həm də koqnitiv aktiv fəaliyyət göstərir. Əyləncə vəd etməyən hər hansı bir işi rahat şəkildə yarıda qoymaq və ya təxirə salmaq kifayət qədər çox rast gəlinən haldır. Fakt budur ki, insanların əksəri oyun məzmunlu mürəkkəb tapşırıqlarla məşğul olur. Bunlardan bəzilərinə nümunə göstərmək olar. Sürətli və məntiqli düşünmə tələb etmək, ədalətli rəqabət, başqa bir reallığa can atma və bir qədər surpriz kimi bir sıra xüsusiyyətlər oyunları insanlar üçün cəlbedici edir. Oyunda qalib olmaq həvəsi və əyləncə axtarışında olmaq insanı öyrənməyə motivasiya edir. Oyunların dərs prosesində tələbələr üçün nə dərəcədə faydalı olduğunu izah etməyə çalışacağıam.

Oyunlardan istifadə edərkən seçici olmaq lazımdır. Oyunlar dil materialını kreativ və spontan şəkildə mənimsəmək üçün ən maraqlı və mənalı üsullardan biridir. Dərsin məqsədinə uyğun oyunu necə seçmək olar?

- Tələbələrle hansı oyunu oynamaq istədikləri barədə sorğu aparmaq;

- Beyin fırtınası edərək dərş prosesində daha potensiallı ola biləcək oyunların siyahısını tutmaq;
  - Tapşırıq növlərinə uyğun müvafiq oyunu seçib qaydalarını təyin etmək;
    - Seçilmiş oyunu tədris proqramına necə daxil etməyi planlaşdırmaq.

Oyunların tədris prosesində istifadə edilməsi bəzi hallarda valideynlər tərəfindən tənqidlərə məruz qalır. Bəzi valideynlər düşünür ki, dərş prosesində oyunlara vaxt ayırmaq vaxt itkisidir və ya sadəcə əyləncə məqsədli istifadə olunur.

Bu kimi hallarını qarşısını almaq və ya ümumiyyətlə yaranmasına şərait yaratmamaq üçün bəzi mühüm məqamlara diqqət etmək lazımdır. Dügün təşkil edilmiş və öyrənməyə yönəlmiş oyun dərş prosesində vaxt itkisinə deyil, öyrənmənin effektiv olmasına gətirib çıxarır. Başqa sözlə desək, dərşin məqsədinə daha tez və effektiv şəkildə çatmaq üçün həm tələbələr, həm də müəllimlər tərəfindən maraqla qarşılanan, çox yardımçı vasitədir.

Oyunlar barədə geniş yayılan stereotiplərdən biri də oyunların dərş prosesini pozması, gərəksiz səs-küyə səbəb olması fikridir. Oyun qaydaları aydın şəkildə izah edildiyi halda, sinifdə qarışıqlıq, səs-küy deyil, nizamlı və əyləncəli fəaliyyət özünü göstərir. Əlavə olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, istər oyun, istərsə də digər fəaliyyət növlərinin tədrisdə istifadəsi zamanı təlimatların aydın və tapşırığa başlamazdan öncə təqdim edilməsi və sonra təlimatların hər kəsə aydın olub-olmamasını təyin etmək üçün bir neçə tələbədən təlimatın nədən ibarət olduğunu soruşmaq və ehtiyac olduğu halda təkrarlamaq lazımdır. Belə olduğu halda fəaliyyət prosesində hər kəs öz rolunu bilir və kaos yaranmır.

Yuxarıda qeyd etdiyim stereotiplərin yaranmaması üçün oyunları seçərkən bəzi faktorlar nəzəri alınmalıdır.

- Əgər oyunları öyrətmənin bir üsulu kimi dərşlərimizdə tətbiq ediriksə, seçilən oyunun keçirilən dil materialına uyğunluğunu təmin etmək lazımdır.
- Oyun sadəcə motivasiyaedici vasitə kimi istifadə edilməli deyil, eyni zamanda oyunun məqsədi, məzmunu olmalıdır.
- Oyunun məzmunu kurikulumuna uyğun olmalıdır.
- Oyunlar dilin istifadəsinə yönəlməlidir.
- Texniki cəhətdən oyunların sinifdə istifadəsi asan olmalıdır.

- İstifadə ediləcək oyun bütün tələbələrin maraq dairəsinə uyğun olmalıdır.
- Oyunlar tələbələrin yaşına və dil biliklərinə müvafiq seçilməlidir.
- Oyunlar çox uzun olmamalıdır. Qısa və məqsədə xidmət edən oyunlar seçilməlidir.

Oyunlar tədris prosesinin ayrılmaz hissəsi kimi həm söz ehtiyatı biliyinin yoxlanılması, qrammatikaya aid, danışıq yönümlü və yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, kritik düşünmə bacarığını inkişaf etdirilməsi məqsədilə istifadə edilir. Bunlardan əlavə bədii əsərlərin rahat oxunması, qavranılması və yadda qalması üçün yeni rəqəmsal oyunlar yaradılmışdır. Bu qəbildən olan oyunlar 21-ci əsrdə tələbələrin öyrənmə materialın daha yaxşı effektiv mənimsəməsinə xidmət edir. Onlayn tədrisdə istifadə oluna biləcək bəzi həqiqətən faydalı oyunların bəziləri barədə yazacağam.

Kahoot: Kahoot oyunu əldə edilən biliklərin rəqəmsal formasda yoxlanması məqsədilə istifadə edilir. Oyun həm qrup, həm də individuallar arasında oynanıla bilər. Oyunun məzmununu müəllim dərslərinə materialına uyğun müəyyənləşdirir, lazımı məlumatları daxil edir, suallar təşkil edir. Suallar həm yazı formatında, həm video və ya şəkil məzmunlu ola bilər. Oyunu daha da maraqlı və həyəcanlı edən hər sualın cavabı üçün bir neçə saniyə verilir. Əgər digər oyunçular artıq cavab veribsə, avtomatik olaraq verilən saniyələr bitmiş sayılır və cavablar ekranda göstərilir. Hansı oyunçu suallara daha tez və doğru cavab veribsə o oyunçu digərlərindən daha çox xal qazanır və qalib kürsüsünə yüksəlir.

GIST: “Gist” sözünün İngilis dilindən mənası “ümumi məna” deməkdir. GIST oyunuyazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün mükəmməl vasitədir. GIST oyunu rəqəmsal oyun olub, bir neçə səviyyədən ibarətdir. Oyunda hər səviyyədə sadədən mürəkkəbə doğru kiçik mətnlər verilir və oyunçulardan digər səviyyəyə keçmək üçün verilmiş mətnin xülasəsini yazmaq tələb olunur. Oyunçu yazdığı xülasəni daxil edir və yazı avtomatik olaraq yoxlanılır, əgər bütün tələblər ödənilibsə növbəti səviyyəyə keçmək mümkün olur. Tələblər isə sözlərin orfoqrafik düzgün yazılması, cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün tərtib edilməsi, leksik təkrarlara yol verilməməsi, sinonimiyadan istifadə edilməsi, xülasənin mətnin ümumi məğzi ilə üst-üstə düşməsindən ibarətdir. Oyunun ən faydalı cəhəti ondan ibarətdir ki, oyunçu yazını təkmilləşdirənədek oyun davam

edir və nəhayət bir neçə cəhddən sonra xülasə qoyulmuş tələblərə uyğun olduğu halda qəbul olunur və digər səviyyəyə keçilir. Bütün səviyyələrdə proses eyni formada davam edir.

Jeopardy: Jeopardy oyunuəldə edilmiş biliklərin yoxlanılması məqsədilə istifadə olunan, tələbə yönümlü, motivasiyaedici, effektiv oyunlardan biridir. Oyunun qrup şəklində oynanılması daha məqsəduyğundur. Jeopardy yuxarıda qeyd etdiyim digər rəqəmsal oyunlardan fərqli olaraq həm internet əlaqəsinin olduğu sinif otağında, həm də internet əlaqəsi olmayan siniflərdə oynanıla bilər. Bu isə oyunu daha çox əlçatan edir. Müəllim oyunun nümunəsini internet vasitəsilə yükləyib üzərində dəyişikliklər edərək, dərsin məqsədinə uyğunlaşdıraraq öz nümunəsini yaradaraq dərş prosesində istifadə edə bilər. Oyunda 5 fərqli kateqoriya və hər kateqoriyaya aid sadədən mürəkkəbə doğru suallar yerləşdirilir. Sualların səviyyəsi isə şərti olaraq \$100-\$500-la qiymətləndirilir. Oyunun sonunda hansı oyunçu daha çox pul qazanmışsa, bu o deməkdir ki, həmin oyunçu ən çox düzgün suala cavab verib və oyunun qalibi elan edilir.

Onlayn tədrisdə istifadə oluna biləcək digər digital oyunlar, dərş platformaları və onlayn resurslara Geoguessor, Quandary game, Karaoke, Boardgame, Quizlet, Qizziz, Nearpod, Writing Toolkit, Jamboard, Mentimeter, Bamboozle, Big Blue Button, Google Classroom, Google Meet, Canva, Edmo, Webex, Socrative, Typing club və digərlərini

ƏDƏBİYYAT

1. 101 Great Classroom Games, Alexis Ludewig and Amy Swan, Ph.D., 2007 the United States of America.
- 2.100 Ways to Teach Language Online, Shane Dixon, Justin Shewell, and Jenny Crandell, 2020 Wayzgoose Press.
3. Kuhn, T.S. (1962) The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, İL: University of Chicago Press.
- 4.Bryce, J (2000) The technological transformation of leasure; Social Science Computer Review, 79, 1-16.
5. Constuntinescu, R. S. (2012) Learning by playing. Using computer games in teaching English grammar to high school students. Education source 110-113.
6. Internet resursları: www.Kahoot.com, www.geoguessor.com

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN TRANSFORMASIYASI

Nəcəfov Zəfər

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Qloballaşma şəraitində **münaqişələrin miqyash transformasiyası** baş verir, ayrı - ayrı dövlətlərin deyil, bütün bəşəriyyətin maraqlarına toxunan yeni nəsill münaqişələr meydana gəlir. Münaqişələrin transformasiyası olduqca mürəkkəb və kompleks prosesdir. Münaqişələrin transformasiyası aşağıdakı təsnifat tipləri üzrə təhlil edilir.

Aktorların transformasiyası – münaqişə tərəflərinin daxilində dəyişiklik və ya yeni subyektlərin meydana çıxması. 1988-ci ildə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində baş qaldırmış erməni separatizmi az bir zaman içərisində daxili ərazi münaqişəsinə çevrildi. Bu münaqişənin əsas ideoloji vektoru olan Miatsum Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılıb Ermənistana birləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin 1988-ci ildən 1991-ci ilədək bu problem SSRİ-nin daxili işi olduğu üçün ona kənardan müdaxilə qeyri-mümkün idi. SSRİ-nin dağılması nəticəsində hər iki respublikanın müstəqillik əldə etməsi və beynəlxalq hüququn subyektinə çevirilməsi münaqişənin yeni dövlətlərarası səviyyəyə daxil olmasına zəmin yaratmışdır. Beləliklə beynəlxalq hüququn iki subyektini arasında daxili səviyyədən beynəlxalq müstəviyə transformasiya olunan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi regional təhlükəsizliyə təhdid etmək imkanına nail olmuşdur. Bunun qarşısını almaqdan ötrü münaqişənin nizamlanması ATƏT-in Minsk Qrupuna həvalə edilmişdir. Beynəlxalq sülhəratma institutunun münaqişəyə müdaxiləsi bir nəticə verməsə də, onun beynəlmilləşməsinə zəmin yaratmışdır.

Problemin transformasiyası – münaqişəni yaranan problemin formasının dəyişməsi. Məlum münaqişə erməni millətçilərinin Böyük Ermənistan planının tərkib hissəsi olan Miatsum ideyasına söykənir. Əsasən bu ideya münaqişənin ilk başlanğıc dövründə – 1987-ci ildə erməni millətçiliyinin mobilizasiya və fəaliyyət planı idi. Lakin İttifaqın süqutundan sonra Ermənistan hakimiyyəti Miatsumu “DQR”ın müstəqilliyi ilə əvəz etməyə və bu yolla Azərbaycan ərazisində qanunsuz separatçı rejim yaratmaqla öz məkirli planını gerçəkləşdirməyə başladı. Separatçı qurumun fəaliyyətini legitimləşdirmək məqsədilə qanunsuz referendum keçirilmiş və onun beynəlxalq tanınması istiqamətində uğursuz cəhdlər edilmişdir. Birinci Qarabağ müharibəsindən Vətən müharibəsinədək olan illər ərzində

Ermənistan hakimiyyəti danışıqların formatını dəyişdirməyə, “DQR”ın bu prosesin müstəqil üzvü kimi status almasına çalışmışdır. Bundan əlavə, dövlətlərarası səviyyəyə daxil olmaqla münaqişənin beynəlmilləşməsi, onun ərazi qarşিদurmasından geniş regional geosiyasi münaqişəyə çevrilməsi baş vermiş, “qara bazarla” əlaqəsi yaranmışdır.

Vətən müharibəsində Azərbaycanın əldə etdiyi parlaq qələbə Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin məhək daşı olmuş “ərazi əvəzində status” formulunun tamamilə məhvinə gətirmiş və məlum problemi postkonflikt bərpası mərhələsinə transformasiya etmişdir. Postkonflikt dövrü müharibədən, zorakılıqdan sülhə və dialoqa açılan pəncərədir. Beləliklə mövcudluğu dövründə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi daxili münaqişədən dövlətlərarası qarşিদurmaya və nəhayət postkonflikt bərpası mərhələsinə keçməklə, problemin hər bir mərhələ üçün xarakterik transformasiyasına səbəb olmuşdur.

Qaydaların transformasiyası – münaqişədə müəyyən edilmiş norma və qaydaların dəyişilməsidir. Münaqişənin birinci mərhələsində tənzimlənmə prosesi SSRİ qanunlarına söykəndiyi halda, problemin dövlətlərarası səviyyəsində beynəlxalq qanunlar mütləq üstünlük təşkil etməyə başladı. Yeni tip qaydasız münaqişələrin və silahlı qeyri-dövlət aktorlarının meydana çıxması qeyri-konvensional müharibələrdə beynəlxalq hüququn təsir gücünü zəiflədir, yeni şəraitə adaptasiyasını çətinləşdirir. “Hərb işində inqilab” müharibələrin aparılması qaydalarının dəyişilməsinə zəmin yaradır. Vətən müharibəsində Azərbaycanın sərgilədiyi 5-ci nəsil müharibə bizimlə düşmən arasında güc asimetriyasının parlaq təzahürü və müharibə nəsilləri arasında kəskin fərqin göstəricisi idi.

Münaqişələrdə qaydaların və dəyərlərin transformasiyasında sülhyaratma prosesi də mühüm yer tutur. Sülhyaratma müharibə sistemindən ədalət, humanizm və mərhəmət kimi bəşəri dəyərləri tətbiq edən sülh sisteminə keçiddir. Yeni reallıq regionda yeni oyun və idarəçilik qaydalarının, yeni düşüncə tərzinin, ideya transformasiyasının əsasını qoya bilər.

Strukturaların transformasiyası – münaqişənin baza strukturunda aktorların, problemlərin və uyğunsuz məqsədlərin məcmusunda, inancların qarşিদurmasında və ya münaqişə yaşayan dövlətlərdə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərində və iqtisadiyyatlarında dəyişikliyə dəlalət edir. Yuxarıda təsnif edilən bütün transformasiya növləri ümumiləşdirilmiş şəkildə bu təsnifatda öz əksini tapır. Belə ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin bir formadan digərinə keçidi, onu doğuran səbəbin digər səbəblərlə əlaqəsi, münaqişədə qarşিদuran tərəflərlə xarici qüvvələr, beynəlxalq təşkilatlar və qeyri-dövlət aktorları arasında əlaqə, beynəlxalq

sistemdə baş vermiş radikal dəyişikliklərin təsiri altında formalaşmış qaydalar strukturun transformasiya amilləri hesab edilir.

Beləliklə, aktorların və problemlərin transformasiyası münaqişə tərəfləri və elitalar səviyyəsi üçün xarakterikdir. Strukturun transformasiyası dövlət və cəmiyyət səviyyəsində baş verir. Qaydaların transformasiyası isə norma və dəyərlər səviyyəsində özünü büruzə verir.

MÜƏLLİMİN PROFESSİOQRAMASI VƏ ONUN MÜASİR MODELİ

İmanova Ülvyyə
Xarici dillər kafedrası

Hər bir cəmiyyətdə müəllimin özünəməxsus yeri olmuşdur. Müəllimlik peşəsi cəmiyyətin formalaşması qədər qədim və müqəddəs peşədir. Müasir dövrdə əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, müəllim peşəsinə verilən psixoloji tələblər bir qədər dəyişmişdir. Bu onunla izah olunur ki, müasir təhsil modeli ənənəvi təhsildən fərqlənir və təhsilin yerini metodoloji əsaslar üzərində qurulub başa çatması müşahidə olunur.

Müasir təlim texnologiyalarından istifadə nəticəsində yeni dərş modellərinin yaradılması, təhsil kurikulumu və qiymətləndirmədə yeni üsulların tətbiqi müəllim qarşısında məzmunca fərqli tələblər qoyur, ondan təlimin subyektlərindən olan şagirdlərlə ünsiyyətə, təlimin təşkilinə yeni kontekstdən yanaşmağı tələb edir.

Pedaqoji fəaliyyətin əsas subyektı müəllim olduğuna görə burada müəllim əməyinin motivləri, məqsədləri və vəzifələri əsas yer tutur. Pedaqoji fəaliyyətin məzmunu və psixologiyası hər bir tərəfdən sosial amillərlə, digər tərəfdən sosial-psixoloji amillərlə müəyyən edilir. Bu cür sosial amillər müəllimin cəmiyyətdəki mövqeyi və funksiyalarına, cəmiyyətin gənc nəslin tərbiyəsi işinə, tərbiyə sisteminin və onun özəyini təşkil edən ümumtəhsil məktəblərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsinə göstərdiyi böyük əhəmiyyətlə müəyyənləşir. Məlumdur ki, professioqrafiya əmək fəaliyyətinin öyrənilməsinə müasir yanaşmadır və bu fəaliyyətin uğurlu təşkilini təmin edən obyektiv və subyektiv şərtləri özündə əks etdirir.

Professioqrama hər hansı peşənin psixoloji səciyyəsi və ya onun layihələşdirilməsidir. Hər hansı peşənin professioqramasının yaradılması zamanı əmək fəaliyyətində dominantlıq təşkil edən əlamətlərin üstünlük dərəcəsi əsas götürülür, həmin fəaliyyətin optimal şəkildə həyata

keçirilməsinə imkan verən vacib və zəruri keyfiyyətlərin məcmusu kombine edilir.

Professioqramanı hər hansı mütəxəssisin öz fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə həyata keçirməyə imkan verən ümumilləşmiş nümunə modeli də adlandırmaq olar.

Məhz professioqramanın sayəsində insan hər hansı peşənin psixoloji xüsusiyyətləri, ona verilən tələblər və onun müvəffəqiyyətli təşkilinə zəmin yaradan keyfiyyətlər haqqında məlumat əldə edir. Professioqrama yalnız mütəxəssisin öz fəaliyyətini uğurlu qurmasına zəmin yaratmır, eyni zamanda onun öz şəxsiyyətini inkişaf etdirməsinə, həyat tərzini bu peşənin istiqamətlərinə uyğun qurmasına səbəb olur. Bu isə konkret peşə sahəsində hər hansı şəxsin mütəxəssisə çevrilməsinə cəmiyyətdə müəyyən mövqeyə malik olmasına və başqalarının da bu sahəyə hazırlanmasına şərait yaradır.

Hər bir peşə sahəsində olduğu kimi, müəllimlikdə də professioqram mühüm yer tutur. Müəllim peşəsi cəmiyyətin ən şərəfli peşəsi olduğundan ona verilən tələblər digər sahələrə verilən Avropa dəyərlərinin nəzərə alınmasını zəruri edir. Verilmiş məlumatları ümumilləşdirsək, aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

- müəllimin professioqraması və onun müasir modelinin təsvirində göstərilir ki, hazırkı dövrdə cəmiyyətdə baş verən dinamik dəyişikliklər müəllimin peşə hazırlığında və professioqramasında bir sıra dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə zərurət yaratmışdır;

- müəllim peşəsi cəmiyyətin ən şərəfli peşəsi olduğundan ona verilən tələblər digər sahələrə verilən tələblərdən ciddi şəkildə fərqlənir. Burada pedaqoji fəaliyyətin, ilk növbədə, psixoloji xüsusiyyətləri diqqət mərkəzinə gətirilir;

- bu sahədə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, pedaqoqun professioqraması-müəllim şəxsiyyətinin peşəkar fəaliyyət bacarıqlarını, təlim və tərbiyə prosesində yaranan vəzifələrin öhdəsindən gəlməyə xidmət edən – vacib olan psixoloji keyfiyyətlərin olmasını nəzərdə tutur;

- müəllimin professioqramasının məzmun tərəfi özündə bir sıra cəhətləri əks

etdirir. Müəllimin peşəkar kimi hazırlanmasında bir sıra cəhətlərlə yanaşı, onunfərdi-psixoloji xüsusiyyətləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimin psixoloji hazırlığının olmaması onun peşəkar kimi fəaliyyətini aşağı salır və onun professioqramasında çatışmazlıqların yaranmasına gətirib çıxarır. Müəllimin professioqraması hazırlanarkən yalnız peşə fəaliyyətinin spesifikasi deyil, həm də cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, o cümlədən müəllimin sosial-iqtisadi vəziyyəti də nəzərə alınmalıdır.

PEDAQOJİ FƏALİYYƏTDƏ MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHLİL QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAFI

Cavadova Təvəkgül
Xarici dillər kafedrası

Müasir dövrdə cəmiyyətin dəyişilməsi bir çox sahələrdə yeni münasibətlər sistemini ortaya çıxarmaqla yanaşı, təhsil amilinə də hərtərəfli təsir göstərir, onda yeni münasibətlər məkanı yaradır.

Təhsil sistemində köhnə prinsiplərin və ya münasibətlər sferasının mövcudluğu təhsil subyektlərinin yeni şəraitə, eləcə də yeni mədəni dəyərlər sferasına transformasiyasını və inteqrasiyasını çətinləşdirir, bir sıra hallarda isə ona mane olur. Cəmiyyətin dəyişilməsi bir tərəfdən, şəxsiyyətə xas olan sosial keyfiyyətlərin yetkinliyini şərtləndirirsə, digər tərəfdən onları mədəniyyət sferasında fəal yaradıcılığa sövq edir. Ancaq bu fəal yaradıcılıq imkanları müəyyən şərait olmadan və ya köhnə münasibətlərin mövcudluğu şəraitində üzə çıxa bilmir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, sosial keyfiyyətlərlə fəal yaradıcılıq arasındakı qarşılıqlı mütənəsiblik, hər şeydən öncə, cəmiyyətin və mədəniyyətin ona münasibətinin hansı səviyyədə olmasından, təhsil subyektlərinin bu dəyişilməyə adekvat münasibətindən və özünütəhlil qabiliyyətindən çox asılıdır.

Cəmiyyətdə mövcud olan sosial institutlar və onların effektiv fəaliyyəti, hər şeydən öncə, təhsilin, xüsusilə də pedaqoji fəaliyyətin müvafiq yönümdə inkişafı ilə şərtlənir. Müasir şəraitdə şəxsiyyətin formalaşması istiqamətində yeni kreativ çalarlar formalaşması, onun həmin tarixi şəraitə uyğun davranış taktikasının stimullaşdırılması cəmiyyətin hər bir üzvünün, o cümlədən müəllimin öz fəaliyyətini refleksiya etməsi fonunda daha da dinamikləşir. Dərk olunmuş məqsəd fəaliyyətin istiqamətlərini aydın şəkildə təqdim edərsə, həmin fəaliyyətin vaxtaşırı təhlili onun məzmun cəhətlərini, keyfiyyətini artırır.

Pedaqoji fəaliyyət prosesinin mərkəzi elementi müəllim olduğundan onun özünütəhlil qabiliyyəti bu prosesin mənalandırılmasında, müəllimin öz keyfiyyətlərini təhlil edib, özünün çatışmazlıqlarını aradan qaldırmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı, özünütəhlil qabiliyyəti onun peşə fəaliyyətinin tənzimlənməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olur və onun araşdırılması pedaqoji fəaliyyətin zəruri problemlərindən biri kimi çox aktualdır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, müəllimin özünürəfleksiya etmədən peşə sahəsində zəruri olan səviyyəyə nail olması mümkün olmur. Onun şəxsiyyətinin pozitiv yönümdə formalaşması da məhz özünütəhlil və özünüadekvat qiymətləndirmə sayəsində baş tutur.

Müəllimdə real çətinliklərin müəyyən edilməsinə qarşı hazırlığın formalaşması xüsusi təşkil olunmuş qaydada və bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün real imkanlar mövcud olduqda baş tutur. Məktəbin metodiki xidməti bu problemə kompleks yanaşdıqda və müəllimə bir sıra köməkliklər göstərildikdə problemin həlli sistemi və kompleks şəkildə gerçəkləşdirə bilər.

Özünütəhlilin prosessualığı özündə gerçəkliyin məntiqi dərkini nəzərdə tutur və situasiyanın elementlərə bölünməsi, onların vəhdətdə götürülməsi, gələcək perspektivlərin qabaqcadan duyulması sayəsində inkişaf etdirilə bilər.

Özünün fəaliyyətinin təhlili, müəllimin özünətənqidi münasibət bəsləməsi keçmiş, indi və gələcək triadasında öz fəaliyyətini qurması, onda hadisələrə məntiqi yanaşma tərzini formalaşdırır. Belə yanaşma müəllimdən analitik və assosiativ qabiliyyətlərin, müstəqillik və məntiqilik kimi təfəkkür keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Özünü peşəkar kimi dərk etməsi müəllimin özünüdərk etməsi, özünənəzarət etməsi, çətinliklərin adekvat qiymətləndirilməsi fonunda daha effektiv təşkil olunur. Məhz bu keyfiyyətlərin və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi müəllimin özünütəhlil qabiliyyətini artırır. Onun peşə fəaliyyətində zəruri olan zirvəyə yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Qeyd olunan mövqedən müəllimdə özünütəhlil qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə çox amillilik analitik proses kimi yanaşmaq və pedaqoji təcrübənin özünənəzarət və özünüdərk etmə perspektivi üzərində qurulmasına nail olma olar.

Pedaqoji fəaliyyətdə özünütəhlilin əhəmiyyəti həm də onunla aktuallaşıb ki, müasir dövrdə müəllimlik peşəsinə diqqət və qayğının aşağı düşməsi, eləcə də onun cəmiyyətdə imicinin azalması müşahidə olunur.

Müəllimlərin peşə tələbatlarının ödənməsi aspektində qeyd olunanlar az effektiv görünür və peşəkar özünüdərk etmədə ciddi problemlər yaradır. Bununla yanaşı, pedaqoji işçilərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin təhlil edilməsinə, vaxtaşırı onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə az diqqət yetirilir ki, bu, sonda qeyd olunan problemləri yaradır.

Məktəbdə metodiki işin genişləndirilməsi, pedaqoji-təşkilatçılıq işinin təşkil edilməsi müəllimin özünütəhlil qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsini təmin edir, onun fəaliyyətini fəallaşdırır.

MÜASİR ERMƏNİSTANDA DÖYÜŞKƏN AQRƏSSİVLİYİN TƏZAHÜR FORMALARI

fəl.ü.f.d. Hüseynova Sevdə
Humanitar və Sosial Fənlər kafedrası

44 günlük müharibə və sonrakı dövrdə məğlub erməni cəmiyyətində baş verən hadisələr döyüşkən erməni aqressivliyi məsələsini bir daha gündəmə gətirmişdir. Hələ, 2019-cu ildə Ermənistan öz aqressivliyinə görə “Gallup International” agentliyinin “Global Emotions” reytingində 140-dan çox ölkə arasında birinci yerə çıxmışdı. «Böyük Ermənistan» xəyallarının tam iflasa uğradığı müasir şəraitdə isə bu aqressivliyin miqyasını təsəvvür etmək çətin deyil. Bizi əsassız olaraq «soyqırım»da günahlandıran, «vəhşi», «qanıçən», «cəllad» obrazımızı yaratmaq istəyən düşmən, revanşist çağırışları, nifrət söyləmələri ilə bir daha bu məsələyə diqqət yetirmənin nə dərəcədə vacib olduğunu nümayiş etdirir.

Nəzərə çatdırmaq istəyirəm ki, silahlı münaqişələrlə əlaqəli şəkildə götürülən aqressiya anlayışı, ermənilərin döyüşkən aqressivliyi ilə qarşılaşdığımız dövrə yaxın bir zamanda, XX əsrin əvvəllərindən etibarən beynəlxalq sənədlərdə əks olunmağa başlamışdır. Elmdə kökü «adqradı» (irəliləmək, nəyinsə üstünə getmək, hücum çəkmək) olan aqressivlik sözü fərqli anlamlarda işlənsə də, əsasən, bu şəkildə davranışı arzu etməyən varlığa yönəlmiş təhqir və zərər vurma məqsədi daşıyan bütün hərəkət formalarını nəzərdə tutur. Tədqiqatçıların fikrinə görə, aqressivlik özünü adətən dixotomiya şəklində göstərir. Onlar «fiziki-verbal», «birbaşa-dolay», «düşmən-instrumental» və s. aqressivlik formalarını qeyd edirlər. Azərbaycan xalqı uzun illər boyu erməni qəsbkarları tərəfindən aqressivliyin bütün təzahür formalarına məruz qalmışdır.

Müharibə hadisəsini fiziki zorakılıq aktlarından kənar təsəvvür etmək mümkün olmadığından təbii ki, müharibə dövründə düşmənin böyük miqyasda fiziki aqressivliyi ilə qarşılaşmışıq. Ermənistan kütləvi informasiya vasitələri və sosial şəbəkələrdə müşahidə etdiyimiz verbal aqressivlik halları saysız hesabsızdır. Ermənilər birbaşa döyüşkən aqressivlik göstərməklə yanaşı, başqalarının əli ilə dolay aqressivliyi də həyata keçirirlər. Biz Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı, xüsusilə, Xocalı soyqırımını həyata keçirilərkən bunun şahidi olduq. Hazırkı dövrdə də fiziki imkanlarının zəifliyi ucbatından fiziki zorakılığa imkanı çatmayan düşmən, bəzi xarici dövlətlər, müxtəlif beynəlxalq qurumlar vasitəsilə bunu həyata keçirməyə cəhdlər edir.

Erməni döyüşkən aqressivliyinin düşmən-instrumental formalarını nəzərdək keçirək. Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə düşmən aqressivliyin məqsədi başqa birisinə əzab verilməsi, zərər vurulmasıdır. Instrumental aqressivlikdə isə, zərər vurma özməqsəd deyil, başqa məqsədlərin əldə edilməsi vasitəsidir. Bu baxımdan yanaşılsa, azərbaycanlılara qarşı erməni aqressivliyi həm düşmən, həm də instrumental xarakter daşıyır. Belə ki, uşaqlıq dövründən azərbaycanlılara patoloji nifrət ruhunda tərbiyə almış ermənilər tarix boyu fürsət düşən kimi bu nifrəti təbii aqressiv instinkləri ilə birləşdirərək azərbaycanlılara qarşı soyqırım, qətlər, vəhşiliklər törətmişlər. Digər tərəfdən ermənilər döyüşkən aqressivlikdən bir vasitə kimi istifadə edərək torpaqlarımızı ələ keçirmək istəmişlər və istəyirlər. Belə görünə bilər ki, ermənilər üçün qırğın törətməkdə məqsəd əraziləri ələ keçirmək olmuşdur və bu aqressivlik halları yalnız instrumental xarakter daşıyır. Lakin, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması zamanı törədilən vəhşiliklər ermənilərdə mövcud aqressivliyin torpaq zəbti məqsədindən asılı olmayaraq da güclü düşmənçilik xarakteri daşdığını göstərir.

Aqressivlik fenomeninə münasibətdə son dövrdə bəzi tədqiqatçılar reaktiv və proaktiv aqressiya terminlərindən istifadə etməyi təklif edirlər. Reaktiv aqressiya dərk olunan təhlükəyə cavab kimi qisas alınmasını nəzərdə tutur. Proaktiv aqressiya isə bir alət kimi müəyyən pozitiv nəticənin əldə edilməsinə yönəlmiş davranış yaradır. Bu baxımdan yanaşılsa, erməni döyüşkən aqressivliyi proaktiv xarakter daşıyır. Çünki Azərbaycan xalqı heç vaxt işğalçılıq, düşmənçilik subyektı olmamış, daim öz qonşularına, gigər xalqlara və din nümayəndələrinə hörmətlə yanaşmışdır.

Müair Ermənistan üçün xarakterik olan bu döyüşkən aqressivliyin təzahür formalarına diqqət yetirilməsi, ölkəmizin təhlükəsizliyi, dinc əhalinin qırğınlardan müdafiəsi üçün prioritet məsələlərdəndir. Müasir Ermənistanda döyüşkən aqressivliyin təzahür formalarına təsir göstərmək imkanlarımız geniş olmasa da, bir sıra tədbirlər vasitəsilə prosesi nəzarətdə saxlaya bilərik. Bunun üçün ilk növbədə belə təzahürlərin elmi analizinin aparılması və tədqiqatın nəticələrinin hərbiçilərin fəaliyyətində istifadə edilməsi, müvafiq dərsləklərə daxil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Döyüşkən aqressivliyin bir sıra təzahürlərinə qarşı beynəlxalq hüquqla cəza nəzərdə tutulsa da, havadarlarına arxalanan, bəzi hallarda davranışını cilovlaya bilməyən düşmənin bütün, hətta kiçik görünəcək belə aqressiv davranışı müasir informasiya texnologiyaları vasitəsilə qeydə alınaraq beynəlxalq aləmdə ictimailəşdirilməlidir. Bu, beynəlxalq aləmdə özünü

əzabkeş kimi qələmə verən, əslində isə aqressivliyi həyat tərzinə çevirən xalqın iç üzünü göstərməyə kömək edər.

DÖYÜŞÜN HƏRBİ QULLUQÇULARIN PSIXİKASINDA VƏ FƏALİYYƏTİNDƏ PSIXO-EMOSİONAL TƏZAHÜRÜ

Abdullayeva Sevinc
Humanitar və Sosial Fənlər kafedrası

Döyüş şəraiti və müharibələrin yaratdığı psixo – emosional hallar psixi vəziyyətin təzahürü kimi, bütün fəaliyyət sahəsində özünü göstərə bilər.

Döyüş şəraitinin yaratdığı ilk psixoloji halət çəşqınlıq halıdır. Çəşqınlıq qeyri-ixtiyari hal olduğundan, insan ya yerində donub qalır. Nəşə tədbir görməyə cürət etmir. Ya da instiktiv olaraq baş-gözünü əlləri ilə qorumağa yönələn hərəkətlər edir.

Uzun müddətli təhlükəli döyüş vəziyyəti bütün orqanizmdə dəyişiklikə - ürək döyünməsi, ürək çırpıntısı, pulsun sürətlənməsi, taxikardiya tutmalarına, koqnitiv funksiyaların dəyişmələrinə səbəb olur.

Emosional vəziyyət şüurlu xarakter daşısa da, həmişə dərk edilən olmur.

Emosional psixi vəziyyətin insan fəaliyyətinə təsirinə münasibətdə stenik – fəaliyyəti stimullaşdıran, enerji və gərginlik - panika, aqressiya, qaçmaq və s. və astenik – passivlik və sərbəstlikdən məhrum olma - zəiflik, donub qalma kimi formalarda təzahür edir.

Bütün psixi vəziyyətin ümumi xarakteristikası dörd parametrdə - aktivləşdirilmə, fəaliyyətə gətirici, gərginləşdirilmə vəziyyəti və müvəqqəti kimi ifadə olunur.

Emosional gərginliyin xarici təzahürü kimi pəltəklilik və əllərin, ayaqların, yanaqların, dodaqların, çənənin əsməsi və s. bürüzə verə bilər.

Hisslərinin dərinliyi onun insan üçünəhəmiyyəti ilə müəyyən olunur. Dərin hissələr uzun müddət davam edir, insanın rəftarına və davranışına təsir göstərir.

Emosional gərginliyin əsas əlamətləri:

Diqqətin dağınıqlığı, yaddaşın pisləşməsi, yumor hissənin itməsi, spirtli içkilərə meyillik, tez-tez xüsusi səhvlər, iştahın və dadbilmə qabiliyyətinin itməsi, çox tez-tez danışmaq, fikrin tez-tez yox olması və s.

Psixi halların təzahür formaları:

Affekt, həyəcan, hirs, özündən çıxma, əsəb titrəməsi, ağlama.

Affektin xarici təzahürü iradi nəzarətin itirilməsilə, şiddətli emosiyalarla və kəskin hərəkətlərlə ifadə olunur.

Həyəcanlanma qaydasız hərəkətlərin aktivliyi ilə xarakterizə edilir. Mühakimə və aqli nəticələr tələb edən fikri əməliyyat aparma prosesləri zəifləyir, hadisələr arasında mürəkkəb münasibətlərin yaranması qabiliyyəti pozulur. İnsanda başında boşluq hissləri meydana çıxır və heç bir fikrin olmadığı qeyd edilir.

İnsan həyatı üçün təhlükəli şəraitdə stupor, təəccübdən, qorxudan quruyub qalma halları da xarakterikdir.

Stupor nitqin, hərəkətin və pozanın gərgin sərbəstlikdən məhrum olma zamanı təzahür edir. Bu zaman intellektual fəaliyyət saxlanılır.

Böhran situasiyalarında zədələnmişlər həmişə həyəcanlanmış vəziyyətdə olurlar. Bu normal haldır. Həyəcanlanmanın orta səviyyəsi optimal adlanır.

Qeyd olunan vəziyyətlərdə birinci növbədə gərginliyi azaltmaq və sakitlik üçün şərait yaratmaq lazımdır.

Zədələnmişləri heç vaxt təqsirləndirmək, günahlandırmaq olmaz. Əksinə, sakit tonda danışmaq və onlara nəyin kömək edəcəyini izah etmək lazımdır.

Zədələnmişləri tək qoymaq olmaz. Nəzarətdə saxlamaq lazımdır ki, özünə və ətrafdakılara zərər yetirməsin.

HƏRBİ KOLLEKTİVDƏ SOSİOLOJİ TƏDQİQATLARIN KEÇİRİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Baxışova Aysən
Humanitar və Sosial Fənlər kafedrası

Hərbi qulluqçular arasında ictimai rəyin, orduda deviant davranışların səbəblərinin öyrənilməsi, eləcə də Vətən müharibəsindən sonrakı mənəvi-psixoloji vəziyyətin qiymətləndirilməsi, pandemiya şəraitində hərbi təhsil və hərbi xidmət sahəsində stimulun yaradılmasına kəskin ehtiyacın hiss olunduğu bir şəraitdə məxfiliyin qorunması şərti ilə sosioloji tədqiqatların keçirilməsinə ehtiyac durmadan artır. Dünya dövlətlərinin öz ordularında mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlərin proqnozlaşdırılması sahəsində hərbi-sosioloji tədqiqatlardan geniş istifadə

etdiklərini nəzərə alsaq, mövzunun kifayət qədər aktual olduğunu söyləmək mümkündür.

Silahlı Qüvvələrdə gedən proseslər kifayət qədər mürəkkəb və çoxşaxəli olduğundan müxtəlif formalarda təzahür edir. Onların analizi və proqnozlaşdırılması, dövlətin maraqlarının gücləndirilməsi və müdafiə qüdrətinin artırılmasında istifadə olunması vacib məsələlərdən biri kimi çıxış edir. Aydındır ki, hər bir sosioloqun (rəhbər-zabitin) qarşısında belə bir sual yaranır: Sosial hadisə və prosesi necə düzgün araşdırmaq olar və onunla bağlı etibarlı informasiyanı necə əldə etmək mümkündür? Hərbi-sosioloji tədqiqatların keçirilməsinin başlıca əhəmiyyəti məhz bu zaman önə çıxır.

Hərbi-sosioloji tədqiqat – sosioloji tədqiqatların bir növü olub, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan məntiqi ardıcıl metodoloji, metodiki və təşkilati- texniki prosedurlar sistemini əmələ gətirir. Öyrənilən sosial hadisə və proses haqqında doğru məlumatın əldə olunması və onların hərbi-sosial idarəetmədə istifadəsini nəzərdə tutur. Hərbi-sosioloji tədqiqatlar aşağıdakı məqsədlərlə keçirilir:

- cəmiyyət həyatının hər b sahəsi haqqında prinsip etibarilə yeni və zəngin nəzəri və empirik məlumatların əldə edilməsi;

- hərbi-sosial sahənin spesifikasiyi nəzərə alınmaqla əvvəlcədən mövcud olan tədqiqat metodlarının təkmilləşdirilməsi və yenilərinin hazırlanması;

- dövlətin hərbi təşkilatının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, mövcud olan problem və ziddiyyətlərin aşkar edilməsi, onların inkişaf istiqaməti və elmi cəhətdən əsaslandırılmış həlli yollarının axtarılması;

- orduda və donanmada dəyişən sosial proseslərin dinamikası haqqında idarə heyəti və dövlət hakimiyyət orqanlarını məlumatlandırmaq (onların uyğun və səmərəli idarəetmə qərarları qəbul etməsi üçün tövsiyələrin verilməsi məqsədilə)

- qəbul edilmiş qərarların səmərəliliyindən əmin olmaq;

- hərbi qulluqçuların həyat fəaliyyətinin aktual məsələləri ilə bağlı ictimai rəyin öyrənilməsi;

- ordu və donanmada sosial proseslərin inkişafının əsas meyillərin proqnozlaşdırılması və s.

Hərbi-sosioloji tədqiqatın obyektisi sosial qrup kimi hərbi qulluqçular və yaxud da hərbi sahədə mövcud olan sosial proses və hadisələr ola bilər. Obyekt tədqiqatçıdan asılı olmayaraq mövcuddur.

Tədqiqatın predmeti -obyektin tədqiq olunan problemi daha dolğun əhatə edən xüsusiyyətləridir. Predmet tədqiqatçı tərəfindən obyektin öyrənilmək üçün ayrılan tərəfinə deyilir.

Hərbi-sosioloji tədqiqatın təşkili və aparılması xüsusi məqsədə çevrilməməlidir. Çünki onun rolu, əhəmiyyəti və imkanları nə qədər geniş olsa da, o, yalnız hərbi sahədə sosial informasiya əldə olunmasının vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Bu tədqiqatları bütün problemlərin həlli üsulunun tapılması üçün vasitə hesab etmək olmaz.

XARİCİ DİL DƏSLƏRİ ÜÇÜN DƏRSLİK MATERIALLARININ SEÇİLMƏSİ VƏ TƏTBİQİ

Novruzova Zəminə
Xarici dillər kafedrası

Dərslük kitabı materialları tədris müddətində auditoriyalarda öyrənənlərə təqdim etdiyimiz və onların dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə etdiyimiz dərslük materiallarıdır.

Dərslük kitabı bağlamasına adətən tələbə kitabı, müəllim kitabı, iş kitabı, dinləmə və video materialları daxil edilir. Müəllim kitabına dinləmə materiallarının yazılı forması olan teypskriptlər, audioskriptlər və ya transkriptlər də daxil olunur. Bununla bərabər əlavə praktiki materiallardan ibarət olan iş kitabı CD-Rom, interaktiv lövhədə istifadə olunan materiallar və website-da olan əlavə materiallar dərslük kitabına daxildir.

Müəllimlər ənənəvi olaraq əsas dərslük kitabını seçərkən öyrənənlərin öyrənmə səviyyələrinə dil və maraqlarına əsaslanırlar. Müəllim öyrənənlərin səviyyələrini, maraqlarını sorğu –sual, müsahibə və diaqnostik testlər vasitəsilə aşkara çıxarır. Bütün bunlar auditoriya profilinin yaratmağa və onların səviyyələrinin bir birindən fərqlərini müəyyən etməyə kömək edir. Bu halda müəllimin vəzifəsi bu profilə daha uyğun gələn dərslük kitabını seçməkdir.

Biz ola bəz ki dərslüyü seçə bildik, ancaq biz onun içindəki hansı materiallardan istifadə etmək üçün seçim edirik? Dərslükdən necə istifadə edək? Dərslüyün bölmələrindən tam istifadə edək, yoxsa onların ən lazımı hissələrini əsas götürək? Seçim problemini həll etmək üçün qərarımızı vermək çox sayda meydana çıxan sualların cavablarından asılı olacaq. Seçim problemini həll etmək üçün meydana çıxan əsas suallar əsasən aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

Dərslükdəki materiallar əyanilik cəhətdən aydın və maraqlı tərtib olunubmu? Bura kitabın rəngi, şrifti, başlıqları və sair daxildir.

Dərslükdə olan bölmələrin bir hissəsini tətbiq etməməyin müsbət səbəbləri də ola bilər. Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, qəbul olunmuş

tədris dərsliyi öyrənənlər üçün əsas öyrənmə mənbəyidir. Əgər biz tez-tez hər hansı bir bölmənin bir hissəsini keçməsək bu qarışıqlığa səbəb ola bilər.

Əsas dərslik dərsin əsas məzmununu təşkil edir. Bununla bərabər müəllim materialı yenidən tərtib etmək istəyirsə bu müəllimin öz yaradıcılığı və tədris etmə metodu ilə bağlıdır.

Əgər biz dərslikdəki materialı yenidən sıralayaraq tətbiq ediriksə bunun mümkünlüyünə əmin olmalıyıq. Məsələn: tapşırıq tamamlanmalı, özündən sonrakı tapıqdan asılı olmamalıdır.

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində bütün bu göstərilənləri özündə əks etdirən, kursantların öyrənmə səviyyələrinə, dil və maraqlarına əsaslanan “Cutting Edge” dərslik kitabından istifadə olunur. Müxtəlif səviyyələrdə olan dərslik kitabındakı bölmələrdə olan fəaliyyət növləri ardıcılıqla tərtib olunub, çalışmalar kursantların öyrənmə üsuluna uyğun gəlir. Kursantlar materialın məğzini mənimsəyir və bizim üsulumuzu öyrətdiyimiz bölmələr və səhifələr əsasında qavraya bilirlər. Dərslik kursantların mədəniyyətlərinə uyğun şəkildə seçilib və onların yaşlarına və maraqlarına uyğundur. Materiallar dili anlamaq üçün kursantları kifayət qədər düzgün məzmun və ya izahlarla təmin edir. .

Təlimin strukturu, məzmunu forma və metodları dəyişməklə yeni modelin yaradılması nəticəsində təlim genişlənir və müasirləşir. Müasir təlimi səciyyələndirən yeni struktur, məzmun və forma ilə yanaşı müasir metodlar yeni interaktiv təlim texnologiyaları artıq praktikada özünə geniş yer tapmışdır. Qarşılıqlı fəaliyyəti özündə əks etdirən bu təlim metodları öyrənənlərin təfəkkür səviyyələrinin artmasına bilavasitə müsbət təsir göstərir. Bütün bunlara nail olmaq və tədris prosesində dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müasir tələblərə uyğun dərs materialları ilə zənginləşdirilmiş kitabın seçilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir

ƏDƏBİYYAT

1. Mary Spratt, Alan Pulverness, Melanie Üilliams TKT, Biliklərin yoxlanılmasının öyrədilməsi, səh. 156, 157 Kemberic Universitetin nəşriyyatı, 2010
2. Hitomi Masuhara Dərsliklərin tədrisdə əhəmiyyəti , səh 78, Kemberic Universiteti nəşriyyatı, 1996
3. Z. Dörnyel K. Ksizer Dil öyrənmə tədqiqatı səh. 203, 227 Kemberic Universiteti nəşriyyatı, 1998
4. Jane Moon” İngilis dilinin öyrənmə” Makmillian Education, Kemberic Universiteti nəşriyyatı 2003

FÖVQƏLADƏ HALLARDA İDARƏETMƏNİN NƏZƏRİ- PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Sadıq-zadə Ülvi

Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası

İdarəetmə prosesi-FHDS-in idarə olunması üzrə məqsədlərə və ya nəticələrə nail olmaq üçün yerinə yetirilən ardıcıl fəaliyyətlərin cəmidir (2, səh 7). İdarəetmənin məqsədlərinin müəyyən olunması idarəetmənin əsası və ilkin başlanğıc mərhələsidir. FHDS-in idarə olunmasından başlıca və ümumi məqsəd fəvqəladə hadisələrin (FH) qarşısının alınmasının (zərərin azaldılmasının) və hadisənin nəticələrinin aradan qaldırılmasının təmin edilməsindən ibarətdir (2, səh 9).

İdarəetmə mərhələlərinin məzmunu obyektlərin fəaliyyət rejimlərindən xeyli asılı olur (2, səh 13-16). Lakin proseslərin idarə olunması nəzəriyyəsində ümumi qaydalar, psixoloji problemlər və onların məzmununun prinsipləri mövcuddur. Bu qaydaları nəzərdən keçirək

1. Qarşıya qoyulmuş məqsədin aydınlaşdırılması.
2. İnformasiyanın toplanması və şəraitin qiymətləndirilməsi.
3. Qərarın qəbul olunması
4. Qərara uyğun fəaliyyətin planlaşdırılması
5. Qərarın icraçılara çatdırılması
6. Bilavasitə idarəetmə.
7. Qərarın yerinə yetirilməsinə nəzarət
8. Psixoloji vəziyyət

Ümumsistemli anlayışlara uyğun olaraq, idarəetmə prosesləri bəzi əhəmiyyətli xassələrə malikdir ki, bu xassələr miqdar və keyfiyyət göstəricilərinin (xarakteristikaların) köməyiylə qiymətləndirilir. Bunların üç qrupu müəyyən edilir:

- kompleks göstəricilər;
- struktur göstəricilər;
- xüsusi göstəricilər.

Fövqəladə vəziyyətlərdə idarəetmənin psixoloji məsələləri çox böyük əhəmiyyət kəsb edir (1, səh 15). Şəxsi heyətin, xilasedicilərin və idarəedənlərin psixoloji hazırlığı hər-hansı bir əməliyyatlar zamanı nəticədə özünü biruzə verir. Bu səbəbdəndə müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı və onda baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, fəvqəladə vəziyyətlərin artması, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması üçün elmlər, o cümlədən idarəetmə elmləri qarşısında, bir sıra elmi-nəzəri və

praktiki problemlərin həll olunması vəzifələrini qoymuşdur. Fövqəladə hallar zamanı idarəedənlərin psixoloji hazırlığı və vəziyyəti bilavasitə nəticələrin aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdəndə idarəetmə psixologiyasını və idarəetmənin psixoloji qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi mühüm məsələlərdəndir.

İdarəetmə psixologiyası

İdarəetmə psixologiyası idarəetmənin psixoloji qanunauyğunluqlarını öyrənən müstəqil elm sahəsidir (5, səh 112-114). İdarəetmənin elmi əsaslarının hazırlanmasında “İdarəetmə psixologiyası” elmi özünəməxsus yer tutur. “İdarəetmə psixologiyası” psixologiya elminin təbii sahələrindən biri olub, idarəetmə fəaliyyətinin mənəvi-psixoloji qanunauyğunluqlarını öyrənir. İdarəetmə spesifik fəaliyyət forması olub mürəkkəb, çoxcəhətli hadisə kimi müasir elmlərin birgə səyi ilə, kompleksli araşdırılması nəticəsində onun mürəkkəb mahiyyəti haqqında dolğun elmi baxışlar formalaşır.

Mürəkkəb sistem olan idarəetmədə insan amili, mənəvi-psixoloji amillər xüsusi yer tutur. İnsan amili idarəetmə fəaliyyətinin fəal yaradıcı, tənzimləyici elementi kimi, onun özünəməxsusluğunu, məqsədyönlülüyünü, sistemli mahiyyətini müəyyən edir. İdarəetmə fəaliyyətinin özünə məxsusluğu idarəetmə psixologiyası tərəfindən öyrənilir (4, səh 56).

Beləliklə, idarəetmə psixologiyası idarəetmə fəaliyyətinə və idarəetmə funksiyalarına insanın mənəvi-psixoloji prizmasından yanaşır və idarəetmədə insan amilinin fəal-yaradıcı, tənzimləyici rolunu öyrənir.

İdarəetmə vəzifələrinin və məqsədlərin həllinə nail olmaq üçün, idarə olunan obyektin bütün struktur elementlərinin əlaqələndirilmiş fəaliyyətinə nail olmaq tələb olunur, xüsusəndə fəvqəladə hallar baş verən zaman (3, səh 17). Bu zaman insanlar nə edəcəklərini sanki bilmirlər, təşviş və qorxu içində olan nəinki xəsarət almışlar, hadisənin şaidlərində psixoloji gərgin vəziyyətdə olur. Bu səbəbdəndə rəhbər heyətin, xilasedicilərin və yangınsöndürənlərin psixoloji hazırlığı hadisənin qarşısının alınmasında və nəticələrin aradan qaldırılması zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İdarəetmə təşkilatın mühüm məqsədlərinə nail olmaq üçün həyata keçirilən, bir-biri ilə əlaqələndirilmiş və tənzimlənən tədbirlər sistemidir (2, səh 20). İdarəetmədə əsas sima və idarəetmənin subyekt kimi çıxış edən rəhbərin şəxsiyyəti, personalın idarə olunması, kadrların qiymətləndirilməsi, idarəetmə üslubu, əməyin motivləşdirilməsi, idarəetmədə qarşılıqlı münasibətlər, ünsiyyət və s. bu kimi mühüm idarəetmə məsələləri “İdarəetmə psixologiyası”nın əsas mövzuları kimi çıxış edir (3, səh 40-41).

Müasir idarəetmə elmlərində idarəetmə əsasən üç aspektdə araşdırılır:

- 1) təsərrüfatın idarə olunması (iqtisadi aspekt);
- 2) sosial-siyasi münasibətlərin tənzimlənməsi;
- 3) insani münasibətlərin tənzimlənməsi (sosial-psixoloji aspekt).

Bu aspektlər ayrı-ayrı elmlər tərəfindən öyrənilsə də, onlar idarəetmənin qarşılıqlı əlaqədə və münasibətlərdə olan tərəfləri və struktur elementləri kimi çıxış edir. İdarəetməyə psixoloji yanaşma idarəetmənin sistemli, mürəkkəb mahiyyətindən çıxış edərək insan amilinin idarəetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində yaradıcı, istiqamətverici və sistemləşdirici funksiyalarını öyrənir. Mürəkkəb, dinamik sistem olan idarəetmənin əsas tənzimləyici, yaradıcı-fəal elementləri və idarəetmənin obyektı və subyektı kimi insan çıxış etdiyindən, idarəetmənin səmərəsi xeyli dərəcədə insanların, xüsusilə də rəhbərin şəxsi keyfiyyətlərindən, təşəbbüskarlığından, yaradıcı-intellektual potensialından, qərar qəbul etmək və təşkilatçılıq bacarığından, idarəetmə mədəniyyətdən, onların peşəkarlığından, psixoloji və pedaqoji mədəniyyətindən, sosial-psixoloji hazırlığından və kommunikativ keyfiyyətlərindən, onlara xas olan fərdi idarəetmə üslubundan və s. asılı olur (5, səh 114-117).

“İdarəetmə psixologiyası”sı müasir elmlər sistemində mühüm yer tutur. Buna əsas səbəblərdən biridə Fövqəladə hallar zamanı insanların idarə olunmasıdır. “İdarəetmə psixologiyası”nın bir elm kimi formalaşması tarixi ilə tanışlıq, bu elmin bir sıra elmlərlə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdiyini, formalaşdığını göstərir (6, səh 90). “İdarəetmə psixologiyası” psixologiya elminin bir sıra istiqamətləri ilə, xüsusilə də “sosial-psixologiya”, “əməyin psixologiyası”, “mühəndis psixologiyası”, “kiçik qrup psixologiyası” və s. ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi vardır. Psixologiya elminin bu sahələrində, şəxsiyyətin qrupda davranışı, əməyin motivləşdirilməsi, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, qrupda mənəvi-psixoloji mühit, konfliktlərin yaranmasının və tənzimlənməsinin sosial-psixoloji problemləri, ünsiyyət, qərar qəbul etmə və s. bu kimi idarəetmənin vacib psixoloji problemləri öyrənilmişdir. Bu fənləri müqayisəli təhlil edərkən onlara xas olan oxşar və fərqli cəhətləri görmək mümkündür. “Sosial-psixologiya” fərdin və sosial qrupların müxtəlif sosial sistemlərdə və münasibətlərdə davranışının psixoloji qanunauyğunluqlarını və psixoloji tənzimləmə mexanizmlərini araşdırırsa, “İdarəetmə psixologiyası” bu subyektlərin idarəetmə münasibətlərində və idarəetmə sistemində davranışının, idarəetmə fəaliyyətinin sosial-psixoloji qanunauyğunluqlarını və idarəetmə fəaliyyətinin inteqrativ sosial-psixoloji xarakteristikası olan fərdi idarəetmə üslubunu əsas tədqiqat obyektı kimi öyrənir.

Beləliklə “İdarəetmə psixologiyası” çərcivəsində baxılan psixoloji problemlər idarəetmə münasibətləri və idarəetmə vəzifələri kontekstində

araşdırılır. “İdarəetmə psixologiyası”nda idarəetmə fəaliyyəti qarşıda duran təşkilati vəzifələrə, məqsədlərə nail olmaq üçün, idarəetmə subyektinin həyata keçirdiyi idarəetmə hərəkətlərinin sistemi və fərdi idarəetmə üslubu kimi baxılır.

Rəhbərin idarəetmə fəaliyyətinin elementlərinin sosial-psixoloji inteqrasiyası fərdi idarəetmə üslubunda tapır. İnsanın müxtəlif səviyyələrdə, əlaqə və münasibətlərdə baxılması onun müxtəlif keyfiyyətlərini və funksiyalarını müəyyən edir: yəni insan bioloji və ya sosial varlıq kimi, fərd və şəxsiyyət kimi, fəaliyyətin, idrakin, ünsiyyətin subyekt kimi, idarəetmənin obyekt və subyekt kimi və s. İnsan probleminin kompleksli elmi həlli üçün, problemin nəzəri-metodoloji əsasları, problemə yanaşma üsulu, metodları müəyyən olunmalıdır. Ümumi metodologiya, insan probleminin ayrı-ayrı aspektləri və cəhətlərini əlaqələndirməyə, ayrı-ayrı elmlərin insanın kompleksli araşdırılmasında yerini və rolunu düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verir. İnsan problemi nəinki humanitar elmlərin, həmçinin texniki, dəqiq elmlərin, iqtisadiyyatın, ekologiyanın da müzakirə etdikləri problemə çevrilmişdir. Həyatın bütün sahələrində aparılan islahatların, həmçinin müasir elmlərin nailiyyətlərinin və kəşflərinin əhəmiyyəti, onların insanların maraqlarına və mənafeyinə nə dərəcədə xidmət etməyi ilə müəyyən olunur. Əgər elmi nailiyyətlər, həyata keçirilən layihələr insanların sağlamlığını və həyatını təhlükə altına qoyursa, humanitar fəlakətlərə zəmin yaradırsa bunları nailiyyət, inkişaf, tərəqqi hesab etmək olmaz. Təsədüf deyildir ki, ta qədimdən mütəfəkkirlər, filisoflar insan haqqında fikirlər söyləmiş, insana hər bir şeyin ölçüsü (Protaqor) və cəmiyyətin humanizmini nümayiş etdirən əsas meyar kimi baxmışlar. Bu mövqe demək olar ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif formalarda ifadə olunmuşdur və müasir dövrdə fikirlər xüsusilə aktual olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi Haqqında Əsasnamə. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2006-cıl 19 apreldə xilafərmanilə təsdiq edilmişdir.
2. H.O. Ocaqov «Fövqəladə halların idarə olunması» Alimlərlə görüşündə sənədli: Bakı, «Təhsil» 2008.
3. H.O. Ocaqov «Rəhbər heyətin Fövqəladə Hallarda fəaliyyətə və idarəetməyə hazırlanması». Bakı, «Çaşıoğlu», 2002.
4. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. B., 1986.
5. Машков В.Н. Психология управления. Санкт-Петербург. 2002

30 İLLİK VƏTƏN HƏSRƏTİ VƏ 44 GÜNLÜK ƏZMİN NƏTİCƏSİ - ZƏFƏR

İbrahimova Aynur
Xarici Dillər kafedrası

Vətən dedikdə, uşaqlıqdan anamız qədər bizə sevdirilən torpağımız, gözəl yurdumuz, 30 illik həsrətini qəlbimizdə böyütdüyümüz, yaşımız, ömrümüz qədər sevdiyimiz Qarabağımız yada düşür. Vətən dedikdə ananın baladan ayrı qala bilmədiyi kimi bizim də Qarabağsız qala bilməyən, canından, həyatından, arzularından keçən “Vətən Şəhidləri”, “Vətən qaziləri” yada düşür. İgidlər məskəni olan, qoynunda igid, qəhrəman Şəhidlərimiz Həşimov Polad, Dövlətzadə Cəbrayıl, Əsgərov Rüfət, Muradov Vüsal, Mirzəyev Murad, Əsgərov Musa kimi oğulları ana tək böyüdən, Xarı bülbülün, Muğamın, Qarabağ atlarının beşiyi olan, gözəlliyi ilə seçilən və bu seçilən cəhətlərinə görə başı bələli olan Qarabağımızın nəhayət ki, 30 illik işğalına son qoyuldu.

Prezidentimiz İlham Əliyevin “Dəmir yumruğu” ətrafında birləşən şanlı, güclü ordumuzun igidliyi, qorxmazlığı bizi Qarabağımıza qovuşdurdu. Ümumilikdə tarixə 44 günlük müharibə kimi düşən Vətən müharibəsi əslində bir çoxumuzun müasir gənclik haqqında olan düşüncələrini dəyişdirməyə səbəb oldu. Etiraf etmək lazımdır ki, bir çoxumuz indiki gəncliyin Qarabağı bu qədər çox sevdini, bu qədər çox orda döyüşə can atdığı, can verməyə, qan tökməyə hazır olduğunu düşünmürdük. Amma uşaqlıqdan evdə valideynlərimiz, məktəbdə isə bizə elm öyrədən müəllimlərimiz bizə, gənclərimizə torpağımızı görmədən sevməyi necə aşılayıbsa, bu gün bizim 30 illik Qarabağ həsrətimizə mərd, igid oğullarımız, qardaşlarımız sayəsində son qoyuldu. Tarixi bilmədiyini düşündüyümüz gənclər 44 günlük mübarizədə ən ali zirvə olan Şəhidlik zirvəsinə ucalaraq canları və qanları hesabına həm yeni tarixi yazdılar həm də tarixə düşdülər.

Ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi ki, **“hər bir vətəndaş gərək ölkəsinin böyük siyasəti haqqında düşünsün, kiçik mənfəətləri, maraqları haqqında düşünməsin”**. Ümummilli liderin siyasətinin davamçısı olan ölkə başçımız İlham Əliyev də ulu öndərin vəsiyyətini yerinə yetirmək üçün 30 illik Qarabağ, Vətən həsrətimizə son qoymaq üçün 27 Sentyabr 2020-ci ildə milli ruhun daşıyıcısı və ilhamverici qüvvəsi olaraq bütün vətəndaşların güc və enerjisini qələbəyə yönəldərək əks hücum əməliyyatlarının başlanmasına əmr verdi.

Onun dəmir yumruğu, hər dəfə çıxışlarında ordumuzun qələbə əldə

edəcəyinə olan inamı, güclü ordumuzun könüllü dəstələrdən ibarət olan əsgər və zabıt heyyyətinin ölkə başçımızın dəmir yumruğu ətrafında birləşməyə, 30 ilə yaxındır ATƏT-in Minsk qrupunun masa ətrafında həll edə bilmədiyi, qəlbimizdə qan ağlayan Qarabağ yaramıza məlhəm olmaq, onu düşməndən azad etmək üçün, Qarabağa doğru iri addımlarla, daha da cəsarətlə addımlamağa güclü olan ordumuza daha da güc və ilham verdi. Mübarizəmiz 44 gün ərzində tək döyüş meydanında deyil həm də siyasi arenada da davam etdi. Zəfərə gedən yolu anbaan izləyən dünya mediasına dəfələrlə müsahibələr verən ölkə başçımız demək olar ki, xaricdən gələn hər bir ölkənin müxbirinə o ölkənin öz dili ilə müsahibə verdi. Əslində bu o demək idi ki, bir ölkəyə əgər dəqiq mesaj vermək istəyir və ona haqlı olduğun məqamları sübut etmək və ya göstərmək istəyirsənsə o zaman dil biliyin də mükəmməl olmalıdır. Necə deyərlər, hər kiməsə nəyisə başa salmaq üçün gərək ki, onun öz dilində danışasan. Hətta Prezidentimizin səlis şəkildə ingilis, rus, alman və digər dillərdə çıxışları hər kəs tərəfindən heyranlıqla qarşılandı. Savadlı rəhbər və güclü ordumuzun birliyi bizi zəfərə doğru irəliləməyə və zəfərə nail olmağımıza gətirib çıxartdı.

Aydın dərk edilmiş və mübarizədə bərkimiş vətənpərvərlik insanı hər zaman igidliyə, şərəfli ömür sürməyə və canı, qanı ilə vətəninə, dövlətinə şərafətləndirməyə sövq edir. Bu gün bütün dünyada fəxrlə danışa biləcəyimiz zəfər tariximiz, qələbəmiz, bu tarixi yazan, dünyanın gözünü Azərbaycana yönəldən güclü ordu quruculuğumuz, savadlı zabitlərimiz və başımızı hər yerdə uca edən, hər zaman qəlbimizdə yaşayacaq igid, qəhrəman Şəhid və qazilərimiz var. Aprel ayında açılışı olan və düşməne dağ çəkən “Hərbi qənimətlər” parkımız var. Gələcək gənc nəslin, uşaqların adlarını qürurla öyrənib, əzbərləyəcəyi qəhrəman Şəhid və qazilərimizin əl işləri bu parkda nümayiş olunur. Bu park igidlərimizin düşməne çəkdiyi dağın hələ görünən 1 faizidir. Amma hər zaman gərək ayıq sayıq olaq. Çünki, “Su uyuyar düşməni uyumaz!”

Sonda ulu öndərimiz Heydər Əliyevin sözlərini qürurla demək istəyirəm ki, **“Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam!”**.

ƏDƏBİYYAT

1. Şabanov M. Ermənilərin ərazi iddialarına qarşı Heydər Əliyevin fəaliyyəti Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, III Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. AMEA humanitar və ictimai elmlər bölməsi.- Bakı Slavyan Universiteti. Bakı, 2-5 2012- ci il səh 620-623

CƏNUBİ QAFQAZIN TƏHLÜKƏSİZLİK MƏSƏLƏLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ QURUMLARIN FƏALİYYƏTİNİN ANALİZİ

Əliyev Kamil
Uçuş hazırlığı kafedrası

Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi geosiyasi və digər şərtlər nəzərə alınmaqla əsasən hərbi təhlükəsizliyin təmin olunmasından, yəni CənubiQafqaz regionunda ən güdrətli hərbi güc formalaşdırmaqla bölgəyə sabitlikgətirməkdən asılıdır. Bu zərurəti əsasən daim qonşu dövlətlərə qarşıuydurma ərazi iddiaları ilə işğalçılıq və terror siyasəti yürüdən mənfurErmənistan Respublikasının bölgədə qeyri stabillik yaratmasıdır.Ermənistan demək olar ki həmsərhəd olduğu bütün ölkələrlə qarşı əraziiddiaları irəli sürür və dünya ictimaiyyətinə saxta tarixi məlumatlayaymaqla təxribatlar törədir. Əsas düşmənçilik siyasətini isə tarixi faktlaraəsaslanaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığını söyləmək olar.Qədim dövlətçilik tarixinə malik olmayan erməni tayfası dövlətidarədilməsi ənənələrinin olmamasının bu gün apardıqları separatçisiyasətlə sübüt etməyə davam edir, qonşu dövlətlərlə münasibətlər qurmaqəvəzinə regionda qeyri stabilləşdirici qüvvə rolunu oynayır.

Azərbaycan Respublikası Ermənistan dan fərqli olaraq etibarlıtərəfdaş siyasəti ənənələrinə sadıq qalaraq sərhədyanı ölkələrlə sıx qonşuluqəlaqələri qurmuş, dünya ictimaiyyəti və beynəlxalq təşkilatlarla uğurlaəlaqələrini inkişaf etdirir. Məhz unikal xarici diplomatiya nəticəsindəAzərbaycan malik olduğu zəngin enerji potensialından və geosiyasi cəhətdənAvropa ilə Asiya arasında dəhliz rolunu oynaması faktorundan istifadəedərək strateji və nəhəng enerji layihələrini həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdur. Bununla Azərbaycan dünya enerji bazarında əhəmiyyətli mövqetutmaqla yanaşı avropanın enerji təhlükəsizliyi, həmçinin dünyada başverən proseslərin fəal iştirakçısına çevrilmişdir. Azərbaycan bu gün bir çoxbeynəlxalq forum və hərəkətlərə, turnir və müsabiqələrə ev sahibliyi edir, ən müasir standartlara cavab verən təşkilatçılıq və təhlükəsizlik tədbirlərigörməklə müstəqilliyini yeni əldə etmiş bir ölkənin tarixi dövrü üçün çoxqısa zaman ərzində əldə olunmuş nəaliyyətlərlə beynəlxalq ictimaiyyətinətibarını qazanır, bölgədə lider ölkə olmasını isbat edir.Azərbaycanın mövqeyi demək olar ki beynəlxalq qurumlartərəfindən qəbul edilmiş bütün layihələrlə üst üstə düşür, təhlükəsizlik vəbeynəlxalq hüquq problemləri, səhiyyə və sağlamlıq problemləri,beynəlxalq hüquqla regional münaqişələrin qarşısının alınması və həlliməsələləri, silahlara nəzarət və onların yayılması problemləri,

beynəlxalq cinayətkarlıq və terrorçuluq, narkotik qaçaqmalçılığına qarşı mübarizə, təbiət və dünya irsinin müdafiəsi, nüvə silahlarına nəzarət və sair məsələlərin həlli istiqamətində dünya birliyi ilə fəal əməkdaşlıq edir.

Artıq bir neçə onillikdir ki dünyada təhlükəsizlik baxımından təhdit törədən əsas amillərdən biri olan terrorizm aktual problemə çevrilmişdir. Ermənistan dövləti tərəfindən işğalda saxlanılan Azərbaycan Respublikasının əraziləri uzun illər terror məqsədləri ilə istifadə edilmişdir. Nəzarətsiz qalan ərazilərimizdə ermənilər narkobiznes və qanunsuz silahlı qüvvələrdən başlayaraq terrorçuların hazırlığına və regionda beynəlxalq və regional təhlükəsizliyə təhdid törətmişdirlər. Bu təhdidlərin qarşısının alınması tək Azərbaycanın deyil, eyni zamanda beynəlxalq təhlükəsizliyin təminatı üçün önəmli idi. Azərbaycan Ordusu bu təhlükəni uğurla neytrallaşdıraraq 28 (iyirmi səkkiz) il düşmən taptağı altında qalana işğal olunmuş əraziləri 44 (qırxdörd) gün ərzində azad edərək cinayətkar dəstə tərəfindən idarə olunan xunta rejimini darmadağın etdi. Buna baxmayaraq, döyüş əməliyyatlarının aktiv fazası əsnasında bəzi ölkələr bütün səyləri ilə Azərbaycanın bu haqlı mübarizəsinə qarşı yönəldilmiş diplomatik təzyiqlər göstərməyə başladı. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində beşinci nəsil müasir silahlar aldığı ölkə və şirkətlərə qarşı tədbirlər görmə cəhdləri oldu.

Münaqişəni obyektiv qiymətləndirən beynəlxalq media nümayəndələrinə və jurnalistlərə qarşı hücumlar təşkil olunmuşdur. Bütün bunlar göstərir ki, hələ də dünyada beynəlxalq hüquq və ədalət prinsiplərinə əməl olunmur. Nəticə çıxarılmalıdır ki, Azərbaycan dövləti öz hüquqlarına beynəlxalq müstəvidə əməl olunması üçün güclü olmalı, öz gücünə əsaslanmalı və öz hərbi təhlükəsizliyini muxtar qaydada təmin etmək üçün milli maraqlara uyğun diplomatik, iqtisadi, informasiya və hərbi sahələrdə sınaqdan çıxmış müttəfiq ölkələrlə bütün müstəvilərdə əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirməlidir.

Beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə yaradılmış bir sıra beynəlxalq təşkilatlar XXI əsrdə öz vəzifələrinin öhdəsindən layiqlə gələ bilməməsi onların effektivliyini şübhə altına atır. Təşkilat üzvləri ümumirazılaşma əsasında meydana çıxmış beynəlxalq hüquq normalarına ikilistandartlarla yanaşı, diaspora təşkilatlarının beynəlxalq qurumlarının ələ keçirilməsinə müdaxilə etmə hallarına yol verilir və bəzən güclü ölkələr təşkilat normalarına məhəl qoymadan öz dövlət maraqlarına uyğun fəaliyyət göstərirlər. Sovet İttifaqının dağılması beynəlxalq səviyyədə silah alveri, insanların kütləvi köç etməsi, regional sabilliyin pozulması ilə yanaşı Qərbi ölkələrin siyasi maraqlarının Asiya ölkələrinə yönəldilməsi

nəticəsində hərbi nəzəriyyə baxımından qeyri bərabər müqavimət qüvvələrinin yaranmasına, bu isə öz növbəsində beynəlxalq terrorizm şəbəkəsinin gücləndirmiş oldu. Qeyri ənənəvi hərbi qarşıdurmalar isə yeni təhlükəsizlik aspektləri və onlarla mübarizə üsullarını meydana gətirmiş oldu. Hazırda dinin pərdəsi altında yaradılmış terrorçu təşkilatlar qərb ölkələrinin mediasında “İslam terrorizmi” adlandırılaraq geniş təbliğat mənbəsinə çevrilməklə propoqanda xarakteri daşıyır.

Artıq dini əsaslarla millətlər arasında düşmənçilik ideologiyasının yaranması və din pərdəsi altındamüharibələrin baş verə biləcəyi dünyada təhlükəsizlik baxımından yenimüstəvidə reallığa uyğun qiymətləndirilməli və bu çox təhlükəli şəraitin qarşısının alınması istiqamətində beynəlxalq səviyyədə tədbirlərgörüləməlidir. Ölkəmiz yüksək multikultural dəyərlərə sahibdir və bütöndünlərə qarşı böyük etimad və hörmətlə yanaşır. Lakin biz nəzərə almalıyıq ki heçdə bütöndünlər bu kontekstdə eyni mövqeyi tutmur. Buna misal olaraq II Qarabağ müharibəsi əsnasında ermənilər və onların havadarları tərəfindən münafişlərin dini məcraya keçirilməsinə bütöndünlər imkanları ilə cəhd edənləri göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, dini mənsubiyyət faktorundan ermənilər hər zaman istifadə etməyə çalışırlar və bəzi hallardabu məkirli niyyətlərinə nail ola bilirlər. 10 noyabr 2020-ci il tarixdə Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan rəhbərləri tərəfindən imzalanmış sülhbəyanatından sonra Fransa Senatının qərəzli mövqə nümayiş etdirərək bölgədə yenidən sabitliyi pozmağa yönəlik qərar qəbul etməsi beynəlxalq hüquqa məhəl qoymayaraq daha bir ikili standartın mövcud olmasının açıq nümayiş etdirilməsidir. Lakin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Fransa Senatında qəbul edilmiş bu əsassız qərarın qəbul edilməsinə ciddi etiraz edərək bəyanat qəbul etmişdir. Bəyanatda deyilir: “Fransada fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı türkofob və islamofob siyasi dairələrin və erməni etnik qruplarının təhriki ilə Fransa Respublikası Senatının 2020-ci il noyabrın 25-də qəbul etdiyi qərarın iləlaqədar Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi aşağıdakıları bəyan edir:

- Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının 1988-1994-cü illərdə işğal edilmiş ərazilərində qeyri-qanuni yaradılan və heç bir dövlət tərəfindən tanınmayan “Dağlıq Qarabağ respublikası” adlı oyuncaq qurumun mövcudluğuna 2020-ci ilin noyabr ayında son qoyulmuşdur;

- Fransa Senatı tərəfindən bu oyuncaq qurumun tanınması zərurətinin irəli sürülməsi Fransa Hökumətini beynəlxalq hüququn əsas norma prinsiplərini pozmağa təhrik etmək cəhdidir;

- Fransa Senatının bu addımı Avropa İttifaqının xarici və təhlükəsizlik siyasəti üzrə qlobal strategiyası, o cümlədən Avropa İttifaqı Şurasının dövlətlərin ərazi bütövlüyü barədə 2016-cı ildən bəri ardıcıl qəbul etdiyi sənədlər çərçivəsində Fransa Respublikasının üzərinə götürdüyü öhdəliklərlə bir araya sığmır;

- Sözügedən qətnamənin müddələrinin həyata keçirilməsi Avropa İttifaqına və onun Şərq Tərəfdaşlığı proqramına sarsıdıcı zərbə vurmaq potensialı daşıyır;

- Cənubi Qafqazın və bütövlükdə Avropanın təhlükəsizliyi üçün təhdid törətmiş Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin 30 ilə yaxın bir müddətdə həll edilməməsinin əsas səbəblərindən biri sülhdanışıqlarında beynəlxalq vasitəçi rolunu oynamış dövlətlərin, xüsusən Fransanın təcavüzkarı öz adı ilə çağırılmaması, işğalçı ilə işğala məruz qalan

arasında fərq qoymaması olmuşdur;

- Cənubi Qafqaz regionunda qeyri-sabitliyin davam etməsində maraqlı olan xarici qüvvələrin dəstəyindən cəsarətlənən, sülh danışıqlarını birdəfəlik pozmaq və Azərbaycan torpaqlarının işğalını legitimləşdirmək istəyən Ermənistan 2020-ci il sentyabrın 27-də Azərbaycana qarşı növbəti təcürbətə atmış, lakin BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə əsasən özünü müdafiə hüququndan istifadə edən Azərbaycanın həyata keçirdiyi 44 günlük əks-hücum əməliyyatı təcavüzkar Ermənistanı sülhə məcbur etmişdir;

- Fransa Senatının qətnaməsində Azərbaycan tərəfindən əks-hücum əməliyyatında Türkiyə silahlı qüvvələrinin iştirak etdiyinə və Yaxın Şərqi bəzi münaqişəli bölgələrindən muzduların Ermənistanə qarşı istifadə olunduğuna, Dağlıq Qarabağda mülki əhaliyə qarşı müharibə cinayətləri törədildiyinə dair əsassız və saxta iddialar irəli sürülmüş, lakin bu iddialarla

bağlı heç bir dəlil göstərilməmişdir;

- Bununla belə, Ermənistan tərəfindən xarici ölkələrdən, o cümlədən Fransadan şovinist, irqçi və terrorçu muzduların müharibə zonasına gətirilərək Azərbaycana qarşı istifadə edildiyinə, Azərbaycanın hərbi əməliyyatlar zonasından uzaqda yerləşən yaşayış məntəqələrində dinc əhaliyə və mülki obyektlərə qarşı ağır müharibə cinayətləri törədildiyinə

dair təkzib edilməz faktlar mövcuddur;

- Ermənistan silahlı qüvvələri 1992-1994-cü illərdə Azərbaycana qarşı işğalçılıq müharibəsinin gedişində də dinc azərbaycanlılara qarşı bir

sıraçətliamlar, o cümlədən XX əsrin ən dəhşətli faciələrindən olan Xocalısoyqırımını törətmişlər;

- Özünü insan hüquqlarına və demokratik dəyərlərə hörmətin “nümünəsi”sayan Fransa Respublikası dinc azərbaycanlılara qarşı bu cinayətlər qarşısında səssiz qalmağa üstünlük vermişdir;

- Müstəmləkə hakimiyyəti dövründə Fransa silahlı qüvvələri etnik və dinimənsubiyyyətə görə yüz minlərcə dinc sakini kütləvi surətdə qətləyərmişlər. Törədilmiş soyqırım cinayətləri Fransanın siyasi tarixindəsilinməsi mümkün olmayan qara bir ləkədir;

- 2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan, Rusiya prezidentlərinin vəErmənistan baş nazirinin imzaladıqları üçtərəfli bəyanat 30 ildən artıqdavam edən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münəqişəsinə,Azərbaycan torpaqlarının işğalına son qoymuş, Cənubi Qafqaz bölgəsinəingələcək inkişafına yol açmışdır;

- Bu üçtərəfli bəyanat beynəlxalq hüquq normalarının və prinsiplərininüstünlüyünü bərqərar etmiş, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildəqəbul etdiyi və Fransa Respublikasının özünün də dəstəklədiyi 822, 853,874 və 884 nömrəli qətnamələrin, BMT Baş Məclisinin 2008-ci ildə qəbuletdiyi 62/243 nömrəli qətnamənin, eləcə də Avropa İttifaqının və AvropaParlamentinin, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının, İslamƏməkdaşlığı Təşkilatının, Qoşulmama Hərəkatının, Avropa İnsanHüquqları Məhkəməsinin və digər mötəbər beynəlxalq qurumların ayrı-ayrıillərdə qəbul etdikləri sənədlərin icrasını təmin etmişdir.Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Cənubi Qafqazbölgəsində Azərbaycanın hərtərəfli səyləri nəticəsində yaradılmış yenireallıqların bütün beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlər, o cümlədən FransaRespublikası tərəfindən qəbul edilməli olduğunu vurğulayır, bu reallıqlarınbölgədə nüfuz sahibi olan Rusiya və Türkiyə tərəfindən dəstəkləndiyini vəErmənistan tərəfindən qəbul edildiyini xatırladır və yuxarıda şərh edilənlərinəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Hökumətinə aşağıdakılarla bağlıçağırış edir:

1. Son günlərdə tutduğu mövqe və verdiyi bəyanatlar ilə bitərəfliyini şübhəaltına qoyan Fransa Respublikasının ATƏT-in Minsk qrupununhəmsədrliyindən geri çağırılması üçün ATƏT-in rəhbərliyinə müraciətdilsin;

2. Azərbaycan Respublikası ilə Fransa Respublikası arasında mövcud olansiyasi münasibətlərə yenidən baxılsın;

3. Azərbaycan Respublikası ilə Fransa Respublikası arasında mövcud olaniqtisadi əlaqələr dərinədən təhlil edilərək, lazımi tədbirlər görülsün”.

Təsadüfi deyil ki, Fransa hökuməti bu tövsiyyə məqsədi daşıyan vəheç bir beynəlxalq hüquqa əsaslanmayan cəfəng qətnaməni icra etməkdənimtina etməli oldu. Lakin bununla belə Fransa Senatında bəzi dairələrin apardığı siyasi cəhətlər bir daha Azərbaycana qarşı aparılan ikili standartlarıisbat etmiş oldu.

Təəssüf ki, beynəlxalq hüquqa ikili standartlarla yanaşan tək Fransadövləti deyil, belə ki, “Vətən müharibəsi” əsnasında AzərbaycanRespublikasına qarşı BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası “Dağlıq Qaraabağ”münaqişəsi ilə bağlı beynəlxalq hüquqa məhəl qoymadan qərəzli bəyanatvermək niyyətində olub. Azərbaycan Respublikasının bütün beynəlxalqhüquq və normalar daxilində BMT-nin tanıdığı Azərbaycan sərhədləridaxilində və məhz BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının otuz il ərzində icrasikağız üzərində qalan 30 aprel 1993-cü il tarixli 822 (1993), 29 iyul 1993-cüil tarixli 853 (1993), 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 (1993) və 12 noyabr1993-cü il tarixli 884 (1993) sayılı qətnamələrini icra etdiyi ərafədə sözügedən qurumun hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılmasını, həmçininAzərbaycana açıq mənəvi dəstək nümayiş etdirən Türkiyə Respublikasınaqarşı yönəlmiş, baş verən proseslərə üçüncü ölkələrin hər hansı formadamüdxiləsinin yolverilməzliyi, habelə münaqişə zonasında terrorçularınmövcudluğundan bəhs olunan bəyanatın verilməsi niyyətində olması vəŞuraya daimi üzv olan beş ölkədən dördünün Fransa, ABŞ, Rusiya, ÇXRnın

bəyanatın lehinə səs verməsi beynəlxalq hüququ və eyni zamanda butəşkilatın öz qətnamələrini şübhə altında qoyur. Yalnız BMT TŞ-nin birdaimi üzvü ölkə olan İngiltərənin qeyri-obyektiv bəyanatın verilməsinəqarşı veto qoyması bu təşkilatın qərəzli bəyanatını mümkünsüz edib vəAzərbaycan öz tarixi torpaqlarını azad etmişdir. Azərbaycan bu tarixifaktları gələcək siyasi fəaliyyətlərdə və təhlükəsizlik məsələlərində diqqətdə

saxlamalı, “Vətən müharibəsi” əsnasında haqlı mücadiləmizi açıq şəkildədəstəkləyən ölkələrin etibarlı tərəfdaş olduqları nəzərə alınmalı və həminölkələrlə əməkdaşlıq münasibətləri gücləndirilməlidir. Azərbaycana açıqşəkildə dəstək verən ölkələr qardaş Türkiyyə başda olmaqla, Pakistan,Əfqanıstan və Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti olmuşdur, siyasi dəstək verən

ölkələr Bosniya və Hersoqovina, Gürcüstan, Ukrayna, İsrail, İngiltərə,Macarıstan, Moldova dövlətləri, o cümlədən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı,Beynəlxalq Qoşulmama Hərəkatı, Türk Şurası olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. https://apa.az/az/xarici_siyaset/Milli-Mclisd-Fransa-Senatinin-qbuletldiyi-qtnamy-etiraz-byanati-qbul-edilib-colorredTAM-MTNcolorcolorredYENILNIB-1color-616925
2. <https://hafta.az/qarabag-muharibesinde-azerbaycana-destek-veren-yevermeyen-olkeler-arasdirma-291365-xeber.html>

II BÖLMƏ

TEXNİKİ ELMLƏR

İMPULS MANEƏLƏRİNİN SİNHRON KOMPENSASIYASI ÜSULUNUN PASSİV RADİOLOKASIYA STANSİYASINDA TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

tex.ü.f.d., professor Əsəd Rüstəmov

Gəmiçilik və radiotexniki sistemlər kafedrası

asad-rustam@mail.ru

Radioelektron vasitələrin passiv maneələrdən texniki mühafizə tədbirləri zamanı faydalı siqnalın maneələrdən seçilməsi və yanlış hədəflərin fonunda həqiqi hədəflərin tanınması *həyata keçirilir, belə ki, gəmi passiv radiolokasiya stansiyalarında* hərəkət etməyən və yavaş yerdəyişmə sürətinə malik olan hədəflərdən əksolunan maneələr passivdir. Passiv maneələr radiolokasiya stansiyalarının (RLS) faydalı işinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Həmin təsir nəticəsində passiv maneələrin intensivliyi, qəbuledicinin öz küy səviyyəsindən 30÷80 dB çox ola bilər, bu da faydalı siqnalın itirilməsinə həmçinin, hədəflərin təsvirlərinin, maneə fonunda hədəflərin aşkar olunma vaxtının artmasına, uzaqlığın artması ilə şüanın fəza ölçüsünün artmasına və maneə fonunda hədəflərin ekranda işıqlı ləkələrin ziddiyyətini aşağı salınmasına gətirib çıxarır.

Siqnalların və passiv maneələrin aşkar olunması, maneə və siqnalların xassələrinin fərqlənməsinə əsaslanır. Əsas fərqlənmə, onların yerdəyişmə sürətlərinin fərqi. Bunun sayəsində, hədəf siqnalının dopler tezlik sürüşməsi, maneə tezliyinin dopler sürüşməsindən xeyli çox olur ki, bu da maneə fonunda siqnalın aşkar edilməsi üçün nəzərdə tutulur. Həm də faydalı siqnallar və passiv maneələr statistik xassələrinə görə fərqlənirlər, hansı ki, bunun əsasında siqnal maneədən fərqləndirilir. Passiv maneələrin flüktuasiyasının əsasında elementar əksetdiricilərin hərəkəti, antenanın fırlanması, göndərilən impulsların tezliyinin qeyri-stabilliyinə səbəb olur. Baxdığımız hərəkət edən hədəfin, hərəkət etməyən fondan ayrılması metodu xətti açılma ilə olan indikatorlarda, hərəkət edən hədəflərin

siqnallarının aşkar olunmasını çətinləşdirir, dairəvi görmə indiqatorunda, hədəfdən olan siqnalları aşkar etmək, hədəfin avtomatik izlənmə aparılmasını çətinləşdirir. Məsələnin həlli, qəbuledici və indiqator traktlarında mane olan siqnalları, yəni hərəkət etməyən və yavaş hərəkət edən siqnalları ləğv etməkdir [1].

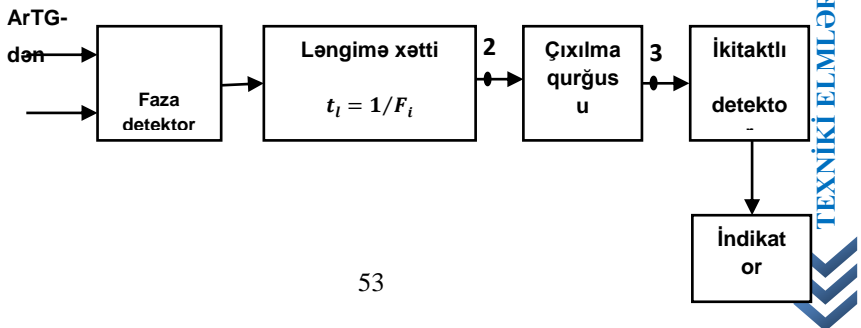
Faydalı siqnalların kompensasiya üsulunun xarakteristikası

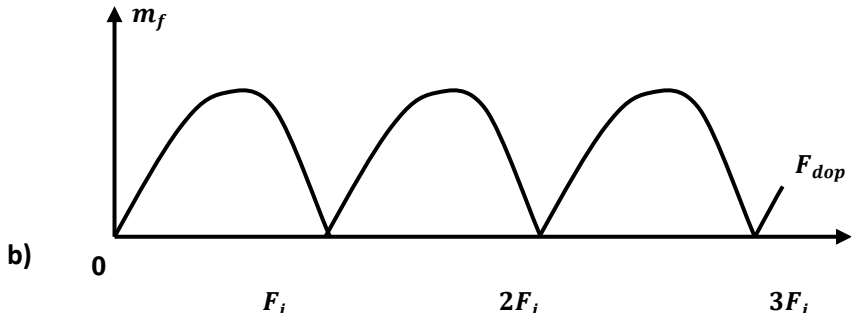
Məlum üsullar impuls maneələrinin ya aşağı tezlikli traktında ya da yüksək tezlikli traktında zəiflədilməsini təmin edir. Qəbuledicinin girişində təsir edən passiv maneənin gücü, verilən ayırdetmə həcmində əks etdiricilərdən əks olunan güclərin cəminə bərabərdir. Təbii ki, ayırdetmə həcmi nə qədər kiçik olarsa, passiv maneənin gücü də bir o qədər zəif olacaqdır. Bu zaman, hədəf ölçüsünün ayırdetmə həcmindən kiçik olduğu və faydalı siqnalın gücünün sabit qaldığı ehtimal edilir. Buna görə RLS-lərin məsafəyə və bucaq koordinatlarına görə ayırdetmə qabiliyyətlərinin artırılması, onların passiv maneələrdən mühafizəsinin gücləndirilməsinə təsirli bir vasitədir. Aşkar etmə RLS-lərində azimuta görə ayırdetmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi imkanları praktiki olaraq tükənərsə, məsafəyə və yer bucağına görə ayırdetmə qabiliyyətinin artırılması mümkündür. Müasir dövrdə, maneə əksolunmaların kompensasiya üsulunun sxemi işlənmiş və iş prinsipi (şəkil 1) göstərilmişdir.

Kompensasiya qurğusunun işi, süzgəcin işinə ekvivalentdir. Onun işi, hərəkət etməyən hədəflərdən əksolunmaların sabit hissələrini aradan götürmək və hərəkət edən hədəflərdən əksolunmaların dəyişən hissələrini buraxmaqdan ibarətdir. Kompensasiya qurğusunun tezlik xarakteristikasında, çıxılma qurğusunun girişinə iki siqnal daxil olur (şəkil 1,a) [5].

Birinci, $t+T_i$ anında D məsafəsində yerləşən hədəfdən qəbul olunan düzünə videosiqnal:

$$U_1 = \frac{U_m}{2} \cdot \sin[2\pi \cdot F_{dop} \cdot (t + T_i) + \varphi_0] \cdot \quad (1)$$

Şəkil 1. Mane olan əksolunmaların susdurulmasının kompensasiya üsulu:
a) mane olan əksolunmaların susdurulması qurğusunun struktur sxemi;
b) kompensasiya qurğusunun tezlik xarakteristikası.

İkinci, t anında, D məsafəsində yerləşən hədəfdən qəbul olunan və ləngimə xəttində ləngidilən videosiqnal:

$$U_2 = \frac{U_m}{2} \cdot \sin(2\pi \cdot F_{dop} \cdot t + \varphi_0), \quad (2)$$

burada: $\varphi_0 = 4\pi \cdot f_0 \cdot \frac{D}{C}$;

U_m – siqnalın amplitudu, $U_m/2$ –yə bərabərdir, çünki qəbuledicinin çıxışında siqnal yarıya bölünür.

Çıxılma qurğusunun çıxışında alırıq:

$$U_3 = U_2 - U_1 = U_m \cdot \sin \pi \cdot F_{dop} \cdot T_i \cos \left[2\pi \cdot F_{dop} \cdot \left(t + \frac{T_i}{2} \right) + \varphi_0 \right]. \quad (3)$$

Çıxış videosiqnalın amplitudu, F_{dop} və T_i kəmiyyətlərinin funksiyasıdır. $\sin \pi F_{dop} \cdot T_i = m_f$ kəmiyyəti fərqləndirmə əmsalıdır. $m_f = f(F_{dop})$ asılılığı, yəni kompensasiya qurğusunun tezlik xarakteristikası şəkil 1, b – də göstərilmişdir.

Aşkərtmənin optimal qurğusu çox mürəkkəbdir və maneələrin statistik xassələri haqqında aprior (təcrübəyəqədər) məlumat tələb edir ki, bu da məlum deyil. Ona görə praktikada hərəkət edən hədəfin seleksiyasının (HHS) koherent-impuls sistemi optimala oxşar qurğudan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

İmpuls-dopler radiolokasiya stansiyalarında, heterodini əvəz edən generator gücünün kiçik bir hissəsinin fasiləsiz rəqsi qəbulediciyə verilir. Bu signal, koherent dayaq signalıdır. Burada koherentlik deyəndə, dayaq signalında göndərilən signalın fazasının qorunması nəzərdə tutulur. Dayaq signalının olması, koherent-impuls RLS-in fərqləndirici xüsusiyyətidir. Koherent sistemin fəaliyyət prinsipinin əsasını- hərəkət edən hədəfdən əksolunan signalın fazalarının dəyişməsindən istifadə edilməsi təşkil edir[2.3].

Fasiləsiz rəqs generatorunun gərginliyi və dayaq signal gərginliyi müvafiq olaraq aşağıdakı ifadələrlə təyin olunur

$$U_0 = U_{m1} \cdot \sin 2\pi \cdot f_0 \cdot t; \quad U_{day} = U_{m2} \cdot \sin 2\pi \cdot f_0 \cdot t. \quad (4)$$

Dopler tezlik sürüşməsi ilə əksolunan signalın gərginliyi

$$U_{\text{əks}} = U_{m3} \cdot \sin \left[2\pi \cdot (f_0 \pm F_{dop}) \cdot t + 2\pi \cdot f_0 \cdot \frac{2D}{C} \right]. \quad (5)$$

Burada, ancaq əksolunan signalı, dayaq signalın fərqi ilə alçaqtezlikli hissələri faydalıdır ki, qəbuledicinin qarışdırıcısının çıxışında aşağıda göstərilən qiymət alınır

$$\Delta U = U_m \cdot \sin \left(2\pi \cdot F_{dop} \cdot t + \frac{4\pi \cdot f_0 \cdot D}{C} \right). \quad (6)$$

Xətti açılışa malik olan indiqator ekranında hərəkət etməyən hədəflər üçün

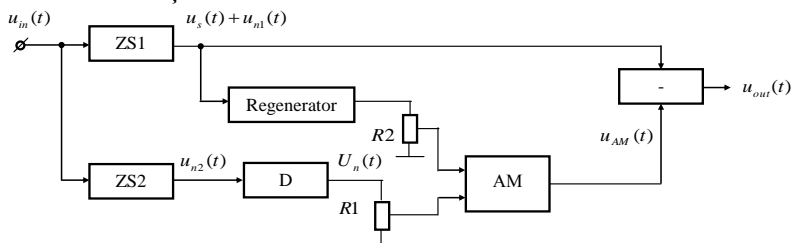
$D = \text{const}$, $F_{dop} = \frac{2V_r}{C} \cdot f = \frac{2V_r}{\lambda} = 0$ və signalın amplitudu sabit qalır. Əgər hədəf hərəkət edərsə, onda $F_{dop} \neq 0$ və faza sürüşməsi - $\Delta\varphi = \frac{2V_r}{C} \cdot 2\pi \cdot f_0 \cdot t$ olur

və qəbuledici qurğunun çıxışında olan signal, amplituda görə Dopler tezliyi ilə modulyasiya olunmuş ardıcıl videoimpuls şəklində olacaqdır. Bunun nəticəsində indiqator ekranında hərəkət etməyən hədəflər tərpənməyən nişanlar, hərəkət edən hədəflər isə pulsasiya edən nişanlar əmələ gətirirlər.

Qəbuledicinin impuls maneəsinə nəzərən maneəyədavamlılığı kifayət qədər artırıla bilər. Bu onunla əlaqədardır ki, impuls maneəsinin tezlik və faza spektrləri, faydalı signalın tezliyində və digər tezlikdə birmənalı bağlıdır. Bu xassədən istifadə edərək, qəbul məntəqəsinə müxtəlif istiqamətlərdən, o cümlədən faydalı signalın gəldiyi istiqamətdən

daxil olan impuls maneələrinin zəiflədilməsi üçün müxtəlif üsul və vasitələr işlənmişdir.

Məlum üsullar impuls maneələrinin ya aşağı tezlikli traktında (detektordan sonra), ya da yüksək tezlikli traktında (detektora qədər) zəiflədilməsini təmin edir. Problemin aydınlığı üçün impuls maneəsinin zəiflədilməsinin ümumi məsələlərinə baxılmışdır. İmpuls maneəsinin kompensasiyası üçün məlum üsulların qüsurlarının aradan qaldırılması istiqamətində aparılan elmi-tədqiqat işləri nəticəsində impuls maneələrinin sinxron kompensasiyası üsulu işlənmişdir [4.6]. Bu üsul şəkil. 2-də verilən sxem üzrə reallaşdırılır.

Şəkil. 2. İmpuls maneələrinin sinxron kompensasiyası üsulumun sxemi

Siqnal-maneə toplusu $u_s(t) + u_{n1}(t)$ ZS1 zolaq süzgəci ilə ayrılır. İmpuls maneəsinin, digər təşkileddicilərin olmadığı tezlik oblastında yerləşən bir hissəsi $u_{n2}(t)$ zolaq süzgəci ZS2 vasitəsi ilə ayrılır. İmpuls maneəsinin $u_{n2}(t)$ qurşayanı $U_n(t)$ detektor D vasitəsi ilə ayrılır və AM amplitud modulyatorunun modulyasiyaedici girişinə ötürülür. AM-in ikinci girişinə ZS1-in çıxış siqnalının daşıyıcısından regenerasiya olunan və sıfır başlanğıc fazasına malik dayaq rəqsi verilir. Nəticədə AM-in çıxışında daşıyıcı tezliyinin qiyməti faydalı siqnalın daşıyıcı tezliyinə bərabər olan amplitud modulyasiyalı maneə rəqsi $u_{AM}(t)$ formalaşır. Kompensasiya siqnalının formalaşdırılmasının bu üsulu $u_{AM}(t) = u_{n1}(t)$ bərabərliyini təmin edir. Çıxıcı qurğuda kompensasiyaedici siqnal $u_{AM}(t)$ additiv siqnal-maneə toplusundan $u_s(t) + u_{n1}(t)$ çıxılır:

$$u_{out}(t) = u_s(t) + u_{n1}(t) - u_{AM}(t) = u_s(t) \cdot$$

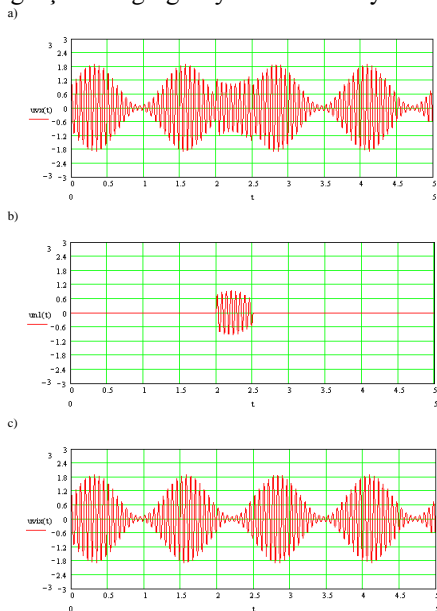
Göründüyü kimi, impuls maneəsi tam kompensasiya olunur. İmpuls maneəsinin tam kompensasiyası üçün modulyasiyaedici gərginliyin amplitudu $R1$, daşıyıcı rəqsin amplitudu isə $R2$ potensiometri vasitəsi ilə seçilir.

Zolaq süzgecinin ZS1 çıxış signalından sıfır başlanğıc fazaya malik dayaq rəqsini məlum üsullardan biri ilə formalaşdırmaq olar . Bunun üçün ZS1 zolaq süzgecinin çıxış signalının fazasını maksimal doğruluq prinsipinə əsasən optimal qiymətləndirmək zəruridir [4. 2].

İmpuls maneələrinin sinxron kompensasiyası sisteminin nəzarət nöqtələrində gərginliklərin zaman diaqramları şəkil. 3-də verilir. Əsas kanalda (qəbul kanalında) impuls maneəsinin təsirinə məruz qalmış amplitud modulyasiyalı signal mövcuddur (şəkil. 3,a). Bərpa edilmiş maneənin zaman diaqramı şəkil. 3,b-də verilmişdir. Çıxıcı qurğudan sonrakı signalın zaman diaqramı şəkil. 3,c-də təsvir olunmuşdur. Sıfır başlanğıc fazalı dayaq rəqsini formalaşdırıcısı kimi rezonans gücləndiricisi əsasında qurulmuş məhdudlayıcıdan istifadə etmək mümkündür. Bu qurğularda cərəyanın birinci harmonikasının uyğun olaraq çıxış gərginliyinin fazası məhdudlayıcının girişindəki gərginliyin fazası ilə eyni olur.

Şəkil 3. İmpuls maneələrinin sinxron kompensasiyası sisteminin nəzarət nöqtələrində gərginliklərin zaman diaqramları: a) signal kanalında signal-maneə toplusu;

b) bərpa edilmiş maneə; c) çıxıcı qurğunun çıxışındakı signal

Nəticə. Gəmi RLS-nin müşahidə sistemlərində siqnalın passiv maneə fonundan ayırmasının çətinliyi, faydalı signal kimi maneənin zolaq

süzgəcində əks olunması, çəpərləyici və hədəfləyici maneələrin zəiflədilməsi üçün zəruri olan əlavə qəbul kanalının seçilməsinə asanlaşdırır. Tezlik xarakteristikaları köklənmə tezliyindən asılı olmayan zolaq süzgəcinin və sinfaz maneə təşkilədicilərinin tam zəiflədilməsini təmin edən üsulun tətbiqi yüksək maneəyə davamlığı, impuls maneəsinin kompensasiyası üçün üsul əsasında gəmi RLS-i siqnallarının effektiv qəbulu üçün yüksək potensiala malik qurğu, maneələrinin tam kompensasiyasını təmin edən üsul olaraq təklif olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. İsayev R. M., Rüstəmov Ə. R., Qurbanov M. Ə., Bəbəşov E. H. Radiotexniki müşahidənin nəzəri əsasları. Bakı: H. Əliyev adına AAHM, - 2020. s. 134 – 144.
2. Rüstəmov Ə.R., Binnətov M.F., A.Ə. Mehdiyev. Hərbi suüstü gəmilərin radiolokasiya stansiyalarının etibarlılığına təsir edən müxtəlif amillərin qiymətləndirilməsi. Bakı, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər. Elmi-praktik jurnal №1 (6), 2020, Səh. 7-13
3. Rüstəmov Ə.R. Gəmi radiolokasiya siqnallarının aşkarlanmasında statistik hipotezlərin yoxlanılması məsələləri. Bakı, AzTU, Elmi əsərlər № 4, 2018, səh. 100 – 104.
4. Həsənov R.A., Eynullayev V.S., Rüstəmov Ə.R. İmpuls maneələrinin sinxron kompensasiyası üsulu. Patent-ixtira İ 2013 0026.
5. A.Ş. Gənciyev. Radiotexniki sistemlərin əsasları. Bakı, 2009 səh. 218 – 219.
6. A.Ş. Gənciyev., E.Y. Kərimov. Radiolokasiyanın nəzəri əsasları. Bakı, H. Əliyev adına AAHM, 2020. səh. 278 – 283.

PORTATİV OPTİK RABİTƏ SİSTEMİNİN AMPLİTUD TEZLİK XARAKTERİSTİKASININ TƏDQIQI

dosent Hüseynov Əşraf
Rabitə və AİS kafedrası
huseynovashraf71@yandex.ru

Atmosfer optik rabitə sistemləri informasiya xidmətinin ən çox yayılma vasitəsi olub, cəmiyyətin müxtəlif sahələrində geniş fəaliyyət dairəsində tətbiq edilir. Məlumdur ki, telekommunikasiya, kompüter və digər texnologiyaların qlobal informasiya fəzasında bir-birinə inteqrasiyası baş verir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün radikal üsullardan ən əsası məlumatın verilməsində analoq metodlardan rəqəmsal metodlara keçirilməsidir. Rəqəmsal rabitə sistemlərinə tələbatın artması informasiyanın emalı zamanı analoq vermə sistemlərinin imkanlarının rəqəmsal vermə sistemlərindən az olması ilə əlaqədardır [1].

Siqnalın emalı üçün istifadə olunan və yüksək mürəkkəbliyi ilə fərqlənən müasir radiotexniki sistemlərin yaradılması əsasən radioelektronikanın nailiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Məhz buna görə də məlumatların emalı zamanı yaranan müxtəlif problemlərin həlli istiqamətinə yönəlmiş və elmin digər sahələrinin, eləcə də akustooptikanın, nailiyyətlərindən istifadə edərək aparılan tədqiqatlar yüksək elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi akustooptika – fotoelastik mühitdə (akustooptik effekt) akustik və optik dalğanın qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənmə elmidir [2].

Portativ optik rabitə sisteminin qurulma xüsusiyyətləri bəzi radiotexniki məsələlərin həllində vacib rol oynayır. Sistemin çıxışında siqnalın formalaşmasının riyazi modelinin tərtibi sonradan onun keçid xarakteristikalarının müəyyən olunması üçün əsas məsələlərdən biridir. Düzbucaqlı impuls şəklində girişə təsir edən siqnalın keçid xarakteristikası üçün alınmış ifadə sistemin çıxışında reaksiyanın müəyyən edilməsinə şərait qurur. Bu ifadə, həmçinin sistemin частоты среза tapmağa imkan yarada bilər. Təyin edilmiş vəziyyət və qanunauyğunluq mütləq misallarla təsdiq edilməli, təhlillərin nəticələrini birbaşa detektləmə üsulu ilə işləyən portativ optik rabitə sisteminin maketində eksperimental şəkildə təcrübədən keçirilməlidir [3].

Teoretik və eksperimental tədqiqatlar iki kriteriyaya görə tutşdurula bilər: sistemə düzbucaqlı impulsun təsiri nəticəsində çıxış siqnalının parametrlərinə və amplitud tezlik-xarakteristikasının (ATX) tezlik kəsiyinə görə. Tezlik kəsiyində də çıxış impulsunun assiloqramına və eksperimental

şəkildə çıxarılmış amplitud tezlik-xarakteristikasına görə müəyyən etmək olar. Məhz teoretik və eksperimental tədqiqatların müqayisəli təhlili təkilf olunmuş keçid xarakteristikasının düzgünlüyünü təsdiq edə bilər.

Portativ optik rabitə sisteminin qurulması, işlənməsi, tətbiqi, düzgün istismarı elektron qurğularının əsasları və onların sxem həlləri ilə bağlı olan biliklərlə sıx bağlıdır. Ona görə də yüksək texniki- iqtisadi göstəricilərə malik olan bu sistemdə sxemotexniki realizə edilmə variantlarına baxılması, sistemin xarakteristikasına uyğun tələblərin işlənməsi, amplitud-tezlik və tezlik xarakteristikalarının tətbiqi, eləcə də sistemin təşkil olunduğu elektron qurğularının və müxtəlif hissələrinin elektrik, konstruktiv və digər növ hesabının aparılması, element bazasının və digər komponentlərin seçilməsi məsələlərinə ciddi fikir verilməlidir [4]. Hal hazırda belə hesabların ən effektiv yerinə yetirilməsinə nail olmaq üçün müasir riyazi modelləşdirmə metodlarından da geniş istifadə olunur.

Portativ optik rabitə sistemlərində istifadə olunan texnikada geniş tətbiq olunan elektron cihazların qurulma və iş prinsiplərinin təhlili, onların sxemotexnikasına ətraflı baxış, elementlərin təsviri zamanı dərin təhlil və izahat üsulları vacib məsələlərdən biri sayılır. Eyni zamanda sxemotexniki modelləşdirmə sistemlərinin müasir səviyyəsinə əsaslanan təhlillərin də tətbiqi məqsəduyğun sayılır [5].

ƏDƏBİYYAT:

1. Гауэр Дж. Оптические системы связи: Изд. Радио и связь, 1989. с.28-29;403-405;414-504 с.
2. Баскаков С.И. Радиотехнические цепи и сигналы.— М.: Высшая школа, 2000.Москва.с 97.– с.462
3. Paşayev A.M., Həsənov A.R., İsgəndərov İ.Ə., Abdurəhimov F.A. Elektron qurğuların əsasları.Cild II. Analoq və impuls qurğuları. Bakı: MAA, 2014, s 143;142; 92. - 323s.
4. Гасанов А.Р., Гасанов Р.А., Гусейнов А.Г. К использованию особенностей фотоупругого эффекта для решения некоторых радиотехнических задач. Тətbiqi fizika və energetik aninaktual məsələləri beynəlxalq elmi konfransın materialları (24-25 may 2018-ci il) səhvə 9-11.
5. Hüseynov Ə.Q. Portativ optik rabitə sisteminin xarakteristikasına uyğun tələblərin işlənməsi. “Hərbi icmal” jurnalı.Cild 5,N 2. 2020 ci il səhvə 24-26.

İŞLƏNMİŞ MOTOR YAĞLARINDAN DİZEL YANACAĞININ ALINMASI ÜÇÜN TEXNOLOJİ PROSES

Yadigar Cəbiyev ¹ və Səyyarə Əliyeva ²

¹Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası ,

²AMEA-nın akademik Y.H.Məmmədliyev adına Neft-Kimya Prosesləri
İnstitutu

Texniki sahənin dinamik inkişafı təbii və sintetik xammaldan alınan yanacaq və sürtgü materiallarından istifadənin intensivləşdirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, bir tərəfdən yanacaq daxiliyanma mühərriklərinin istismarı prosesində ətraf mühiti çirkləndirirsə, digər tərəfdən mühərrik yağları, o cümlədən işlənmiş motor yağlarının səmərəsiz utilizasiyası bütün ekoloji sistemi çirkləndirir.

İşlənmiş motor yağları 3-cü sinfə aid təhlükəli tullantı hesab olunur və “Təhlükəli yüklərin transsərhəd daşınmasına və onların təmizlənməsinə görə nəzarətin həyata keçirilməsi haqqında” Bazel konvensiyası tərəfindən nəzarət edilir [1,2].

Belə yağların səmərəsiz utilizasiyası (yandırılma, basdırılma, torpağa axıdılma və s.) bütün inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də ekoloji nəzarətin predmeti hesab olunur və bu istiqamətdə tələblərin ilbəl sərtləşdirilməsi müşahidə edilir.

Digər tərəfdən son dövrlər istehsal edilən avtomobil və nəqliyyat vasitələrinin digər növlərinin böyük hissəsi dizel mühərrikləri ilə təchiz edildiyindən dizel yanacağına olan tələbatın da artmasına səbəb olur.

Aparılan tədqiqatın istiqamətləri, həm bu yağların səmərəli utilizasiyasını təşkil etməklə yaranmış ekoloji gərginliyi aradan qaldırmaq, həm də təkrar istifadə imkanlarını genişləndirməklə dizel yanacağı fraksiyasını almaqdır.

Bu yağlardan dizel yanacağının alınması üçün texnoloji proses – hidrokrekinq tətbiq edilmişdir. Bunun üçün AMEA-nın akademik Y.H.Məmmədliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunun “Təcrübə - sınaq” sahəsində fasiləsiz işləyən “Macar” tipli hidrokrekinq qurğusu götürülmüşdür.

Dizel yanacağının alınması üçün tətbiq edilən texnoloji prosesdə Rusiya Elmlər Akademiyasının Sibir şöbəsinin (CO PAH) Q.K.Boreskov adına Novosibirsk Kataliz İnstitutunda sintez edilmiş və “Novosibirsk kimya konsentratları zavodu” ASC-də TY 2177-005-07622236-2005 uyğun istehsal olunan ИК-30 БИМТ seolit katalizatorundan istifadə edilmişdir.

Katalizatorun aktivləşdirilməsi hidrogen qazının iştirakı ilə təzyiq $P=2,0$ MPa, temperatur $t=400\div 420$ °C -də 10 saat müddətində aparıldıqdan sonra təcrübələr altı dəfə olmaqla müxtəlif temperatur $t=390\div 480$ °C -də, təzyiq $P=4,0\div 5,0$ MPa, həcmisürətlə $V=1,0$ saat¹ (hidrogen qazının sərfi 500 l/l) şəraitdə aparılmışdır. Hidrokrekinq prosesindən sonra Enqler aparatında İMY-nin fraksiyalara ayrılması yerinə yetirilmişdir. Ən yaxşı nəticələr müvafiq temperaturda, təzyiqdə, həcmi sürətdə aparıldıqda olmuşdur. Bu şəraitdə məqsədli məhsulun çıxımı 85% təşkil edir. Temperatur, q.b. 35-42 °C q.s. 200 °C -yə qədər benzin fraksiyası – 15%, q.b. 200 °C q.s. 365 °C -yə qədər dizel fraksiyası 65% təşkil edir.

Müvafiq texnoloji proseslə alınan dizel yanacağı fraksiyasının fiziki-kimyəvi xassələri, eləcə də karbohidrogenlərin qrup tərkibi və orta element tərkibi müvafiq sınaq üsullarına (DÜİST-lərə) uyğun laboratoriya analizləri və hesablama yolu ilə təyin edilmişdir.

Alınan nəticələrə görə dizel yanacağının istismar göstəriciləri ГОСТ-305-82 [3] tələblərinə cavab verir, hətta bəzi göstəriciləri (setan ədədi, kükürdün miqdarı, aromatik karbohidrogenlərin miqdarı, aşağı yanma istiliyi, molekul kütləsi) tələblərdən daha üstün olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Щетнева Я. А. Влияние на окружающую среду разливов горюче-смазочных материалов при лесозаготовительных работах // StudArctic forum(ЭНСЖ), 2016, №1(1), с. 28-33.
2. <http://www.nature-time.ru/2014/07/pererabotka-otrabotannogo-masla.htm>, Что такое переработка отработанного масла.
3. ГОСТ 305-82. Межгосударственный стандарт топливо дизельное, М.: Стандартинформ, 1982, 23 с.

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ İNFORMASIYA MÜHARİBƏSİNİN HƏLLEDİCİ ROLU

Abbasova Cəmilə
İnformatika kafedrası

Müasir dövrdə dünyada cərəyan edən proseslər onu deməyə əsas verir ki, hər bir dövlət öz dövlətçiliyini qoruyub saxlamaq üçün öz informasiya məkanına nəzarəti gücləndirməli, informasiya resurslarının mühafizəsi uğrunda mübarizə aparmalıdır. Bu mübarizə sferasına nəinki öz vətəndaşları və iqtisadi maraqlarının təhlükəsizliyi, eləcə də mədəni-mənəvi

dəyərlərini qorumaq üçün xüsusi tədbirlər kompleksi də daxildir. Bu baxımdan, dövlətlər öz məqsədlərini həyata keçirmək, siyasi, iqtisadi və hərbi sahələrdə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün vacib olan informasiyanı əldə etməyə çalışırlar. İnformasiya resursu çox zaman strateji resurs hesab edilir. Öz gücünü artırmaq, bütün sahələrdə rəqibdən üstün olmaq və gələcəkdə istənilən sahədə ola biləcək hücumları dəf etmək üçün əks tərəfin informasiya resurslarını ələ keçirmək hər bir dövlətin maraq çərçivəsindədir. Belə çıxır ki, bir tərəf informasiyanı ələ keçirməyə çalışdığı kimi, digər tərəf informasiya mühafizəsini maximum həddə çatdırmağa çalışır. Buna isə inkişaf etmiş informasiya texnologiyalarının və bunlardan yüksək peşəkarlıqla istifadə etməyin hesabına nail olmaq mümkündür. Son zamanlar həyatın bütün sahələrində, eləcə də iqtisadiyyatda, siyasətdə və hərbi sahədə “informasiya əməliyyatı” (*Information Operation*) və “informasiya müharibəsi” (*Information Warfare*) terminləri geniş istifadə edilir. İnformasiya müharibəsinə “Kibermüharibə” də deyilir.[1]

İri dövlətlər arasında baş verən hərbi - siyasi qarşıdurmalar, eyni zamanda informasiya müharibəsi (İM) texnologiyalarının inkişafı belə sözləməyə əsas verir ki, qarşı tərəf üzərində qazanılan üstünlük informasiyanın vaxtında ələ keçirilməsi, onlara çevik reaksiya verilməsi, real vaxt rejimində qarşı tərəfin informasiya mənbələrinin məhv edilməsi və rəqibin informasiya mühitində dezinformasiyanın yayılması ilə mümkündür. [2]

İlk dəfə “informasiya müharibəsi” terminini, 1976-cı ildə Tomas Rona “Boeing” kompaniyası üçün hazırladığı “Silah sistemləri və informasiya müharibəsi” adlandırdığı hesabatında istifadə etmiş və sübut etmişdir ki, informasiya infrastrukturunu Amerika iqtisadiyyatının əsas komponentinə çevrilmişdir. Fiziki müharibə etmədən də İM aparmaq mümkündür, amma İM olmadan fiziki müharibə aparılmır. [3]

İnformasiya müharibəsinin ilk tədqiqatçılarından biri, ABŞ-ın Milli Müdafiə Universitetinin əməkdaşı Martin Libiki (*Martin Libicki*) olmuşdur. ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyinin informasiya müharibəsi haqqında sənədlərində bildirilir ki, İnformasiya müharibəsində informasiya həm silah, həm də məqsəddir. İnformasiya hücumu isə icazə olmadan istənilən formada informasiyanın köçürülməsi, dəyişdirilməsi və məhvə, həmçinin proqram təminatlarına, məxfi informasiyanın saxlandığı texniki qurğulara və insan psixologiyasına yönəlmiş əməliyyatdır [4].

İnformasiya əməliyyatı - məqsədə çatmaq üçün qarşı tərəfin informasiya fəzasına təsir etmək və bu zaman öz informasiya resurslarını qorumaq məqsədi ilə xüsusi metodlardan və vasitələrdən (siyasi, iqtisadi, texniki, hərbi və s.) istifadə etməklə həyata keçirilən mübarizə formasıdır

[5].

Digər tərəfdən, təsir mexanizmi kimi, təbliğat, qarşı tərəfdə ruh düşgünlüyü, ictimai rəydə şəşqınlıq yaratmaq, şayıələrin yayılması, informasiya blokadası yaratmaq, qarşı tərəfin bank sistemi, rabitə, elektrik təchizatı və nəqliyyat vasitələrini iflic etmək və s. üsullardan geniş istifadə edilir. İnformasiya müharibəsində əsas məqsəd qarşı tərəfi fiziki cəhətdən məhv etmək deyil, onu səhv addım atmağa sövq edərək, siyasi, hərbi, iqtisadi, psixoloji və sosial sahələrdə qələbə qazanmaq, rəqibdən üstün olmaqdır. Öz istəklərini həyata keçirmək məqsədilə mübarizə aparən tərəflər bir-birlərinin informasiya və intellektual sahələrinə təsir göstərmək üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə edirlər. Bununla belə, nəqliyyat, energetika, maliyyə və hərbi sahələrlə bağlı informasiya sistemlərinə hücum imkanlarını nəzərdən qaçırmaq lazımdır.

Hərbi mütəxəssislərin fikrincə, İnformasiya müharibəsi hərbi münəqişələrlə birbaşa bağlıdır. Hərbçilərin fikrincə, İnformasiya müharibəsində ilkin hədəf kimi silahlı qüvvələr, müdafiə kompleksi müəssisələri, ölkənin daxili və xarici təhlükəsizliyinə cavabdeh olan strukturlar nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə isə, İnformasiya müharibəsinin əsas hədəfi cəmiyyətin informasiya infrastrukturudur.

İnformasiya əməliyyatları zamanı göstərilən hədəflər müxtəlif təsirlərə məruz qala bilər. Bu gün baş verən informasiya prosesləri və qarşıdurmaları sübut edir ki, informasiya sistemlərinə uzaqdan təsir müəyyən maliyyə itkilərinə və cəmiyyətdə psixoloji ab-havanın dəyişməsinə səbəb olsa da, onlar mühüm sistemlərin məhvinə və insan itkilərinə səbəb olmur. Bu məqsədlə İnternetdə veb-briqadalar və hakerlər fasiləsiz işləyirlər.

Vətən Müharibəsi dövründə hərbi mütəxəssislərlə yanaşı savadlı vətənpərvər gənclərimiz kibertəhlükəsizlik sahəsində düşmənin kiber hücum istiqamətlərini müəyyənləşdirərək, sosial media üzərindən maarifləndirmə işləri apardılar. Onlar sosial mediadakı fəaliyyəti ilə bəzi qlobal şirkətlərin, beynəlxalq brendlərin Azərbaycana qarşı qərəzli mövqelərinin aradan qaldırılması üzrə fəaliyyət göstərmiş, beynəlxalq rəqəmsal xəritələrdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı olan ziddiyətli xətalı aradan qaldırmağa nail olmuşdurlar. Eyni zamanda mühüm əhəmiyyətə malik olan saytları sindirəməqlə onları informasiya blokadasına salmış, əvəzində düşməne məxsus efir məkanında Azərbaycanımızın himnini səsləndirməklə düşməne psixoloji təsir göstərmişlər. Bu və bunun kimi digər kiber fəaliyyətləri “ Dəmir yumruq” əməliyyatının zəfərlə başa çatmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərova İ.Y. “İnformasiya müharibəsi texnologiyalarının analizi və təsnifatı”, İnformasiya Cəmiyyəti Problemləri, Bakı, №2, 2010, s. 80-91.
2. Ələkbərova İ.Y. “İnformasiya bolluğu informasiya müharibəsinə qarşı bir vasitə kimi” AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “İnformasiya təhlükəsizliyi problemləri üzrə I respublika elmi-praktiki konfransı”, 17-18 may, 2013, s.56-59
3. Thomas Rona, Weapon Systems and Information War // Boeing Aerospace Co., Seattle, WA, 1976.
4. Martin Libicki, What is Information Warfare? //National Defense University, ACIS, 1995
5. Forno R., Baklarz R. The Art of Information Warfare // Insight into the Knowledge of Warrior Philosophy, Washington, USA, 1999.

MOTOATICI BRİQADANIN TANK ƏLEYHİNƏ ARTİLLERİYA VASİTƏLƏRİNİN TƏTBİQİ QAYDALARI VƏ ONLARIN DÖYÜŞ İMKANLARININ HESABLANMA METODU

Səmədov Emil

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Tank əleyhinə artilleriya bölmələri düşmənin tanklarını və digər zirehli texnikalarını məhv etmək üçündür. Tank əleyhinə artilleriya divizionu (tank əleyhinə batareya), bir qayda olaraq, ümumqoşun birliyinin (birləşməsinin) tank əleyhinə ehtiyatını təşkil edir. [1, s.11]

Tank əleyhinə artilleriya divizionunun döyüş düzülüşü batareyaların döyüş düzülüşündən və divizionun komanda-müşahidə məntəqəsindən ibarətdir.

Tank əleyhinə artilleriya batareyasının döyüş düzülüşü taqımların döyüş düzülüşündən və batareyanın komanda-müşahidə məntəqələrindən ibarətdir.

Tank əleyhinə artilleriya divizion (batareya, taqım) tank əleyhinə ehtiyatı təşkil etdikdə, yaxud onun tərkibində fəaliyyət göstərdikdə cəmləşmə rayonları, hərəkət marşrutları və açılma hədləri təyin edirlər. [1, s.16]

Cəmləşmə rayonu – tank əleyhinə bölmələr tərəfindən tutulmuş, yaxud tutmaq üçün hazırlanmış ərazi sahəsidir. O, bölmələrin gizli yerləşməsinə və onların açılma hədlərinə, eləcə də digər rayonlara cəld çıxışını təmin etməlidir. Cəmləşmə rayonunda tank əleyhinə artilleriya bölmələri səpələnmiş halda batareyalarla (taqımlarla) yerləşirlər. Cəmləşmə rayonunun ölçüləri, eninə və dərinliyinə görə, divizion üçün – **2 km-ə**, batareya üçün – **500 m-ə**, taqım üçün – **150 m-ə** qədər ola bilər. [1, s.18]

Açılma həddi – tankdan təhlükəli istiqamətdə düşmənin həmlə (əks həmlə) edən tanklarını və digər zirehli maşınlarını məhv etmək üçün divizionun (batareyanın, taqımın) tutduğu, yaxud tutmağa hazırladığı (nəzərdə tutduğu) ərazi sahəsidir.

Hər açılma həddində divizionla (batareyaya, taqıma) atəş zolağı və əlavə atəş sektoru, topa (tank əleyhinə raket kompleksinə) isə əsas və əlavə atəş sektoru təyin edilir.

Nəticə olaraq demək olar ki, tank əleyhinə ehtiyat, əsasən düşmənin tank və zirehli texnikaları ilə mübarizə apardığından, onlara rayonlarda və hərəkətdə olarkən, aviasiya və artilleriya ilə tələfat verilsə, bu bölmələr gücünü və mütəşəkilliyini itirilmiş vəziyyətdə döyüşə girəcək. Bu zaman tank əleyhinə ehtiyat tərəfindən tapşırıqların yerinə yetirilməsi müvəffəqiyyəti daha da artıracaq. Müasir əməliyyatlarda tank əleyhinə ehtiyatın döyüş tapşırıqlarının minimum itkilərlə, cəld və effektiv yerinə yetirilməsi üçün düşmən ehtiyatları qarşısında məsafədən minalamaqla sahələrin yaradılması və döyüş helikopterlərinin tətbiq edilməsi vacibdir. Həmçinin müasir tankların döyüş imkanları artdıqca tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin silahlarının və taktikasının təkmilləşdirməsi də vacib məsələlərdən biridir. Tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin döyüş düzülüşünə açılması zamanı düşməni qabaqlaması, açılma həddini əvvəlcədən tutması, idarəetmə orqanlarının və bölmələrin döyüşə hazırlıq zamanı tank əleyhinə ehtiyat tapşırıqlarının “bir addım da geriyyə olmaz” prinsipi əsasında yerinə yetirməlidir.

Bundan başqa, tank əleyhinə bölmələr tərəfindən ara boşluqları və cinaların bağlanması təmin edilməsi və açılma həddinə irəliləməsi zamanı, düşmən aviasiyasının zərbələrindən öz döyüş tərkibinin 30-50 %-ni itirə bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, müdafiənin yarılmasında düşmənin tank və mexanikləşdirilmiş birləşmələri ilə yanaşı çoxlu sayda döyüş helikopteri də istifadə olunacaq, onda tank əleyhinə ehtiyatlar hələ döyüşə girənə qədər məhv edilmiş ola bilər. Bunları nəzərə alaraq, tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin hava hücumundan müdafiə olunması məsələsi ortaya çıxır. Bu problemi tank əleyhinə bölmələrdə DZRK ilə silahlandırılmış ştatdan kənar atıcı-zenitçiləri daxil etməklə də həll etmək mümkündür. Lakin, bu halda,

döyüşün gedişatında mütəxəssislər bilavasitə öz funksional vəzifələrini yerinə yetirəcəklər və atıcı-zenitçilər kimi yalnız cəmləşmə rayonlarında və marşda fəaliyyət göstərə biləcəklər. Buna görə də, hesab edirəm ki, hər bir ayrı tank əleyhinə divizionun öz ştat Hava Hücümündən Müdafiə bölməsinə malik olması məqsədə uyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Raket və Artilleriya Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı II hissə (divizion, batareya, taqım, top) 2019.
2. Боевое применение ракетных войск и артиллерии в армейских операциях. Учебник. ВАГШ, Москва. 2007 г.
3. Боевые действия общевойскового соединения, штатной и приданной соединению артиллерии в обороне и наступлении: – СПб.: МВАА, 2017. – 431 с.

ZƏİF MEXANİKİ RƏQSLƏRİN OPTİK LOKASIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Süleymanov İlqar
Rabitə və AİS kafedrası
s_ilgar@mail.ru. 055 791 52 26

Müasir dünyada hər gün məsafədə ölçmə nəticələrini almaq zərurəti artır. Zəif mexaniki rəqslər haqqında məlumatları almağa imkan verən çoxlu sayda müxtəlif datçiklər mövcuddur, lakin onların əksəriyyəti məlumatı radiokanal və ya naqillərlə ötürürlər. Birinci halda ötürülən məlumatın həcmi üzrə radiokanalın buraxma zolağından asılı olan məhdudiyətlər mövcuddur. İkinci halda ölçmə datçiklərindən qeydedici aparaturaya kəbellərin çəkilməsi problemi yaranır.

Zəif mexaniki rəqslərin ölçülməsi nəticəsində bilavasitə alınan məlumatın həllərindən biri ölçmə obyektinin optik lokasiyasının tətbiqi ola bilər. Optik şüalanmanın müasir vasitələri kifayət qədər güclü optik şüalanma almağa, həmçinin onun bilavasitə ölçmə obyektində fokuslaşması və bu obyektədən əksölünən şüaların qəbul olunması nəticəsində zəruri məlumatın alınmasına imkan verir [1].

Şüalanma mənbəyi kimi koherent şüalanma mənbəyi olan lazerlərin tətbiqi məqsəduyğundur, bu da obyektin şüalanma nöqtəsində kifayət qədər yüksək güc almağa imkan verə bilər. Bu gün, kompakt optik lokasiya sistemlərini yaratmaq üçün lazer şüalanma mənbələrinin geniş spektri

müvəccuddur. Onlar böyük olmayan qabaritlərə, kiçik elektrik enerjisi tələbatına və nisbətən aşağı dəyərə malikdirlər [2].

Təqdim olunan işin məqsədi – zəif mexaniki rəqslərə malik obyektlərin optik lokasiyasının yerinə yetirilməsi üzrə qurğuların struktur sxeminin araşdırılmasıdır.

Nəzərə alsaq ki, zəif mexaniki rəqslərin mənbəyi haqqında məlumat almaq üçün kompakt mobil sistemin olması arzuolunandır, buna görə bu məqalədə yalnız aktiv optik lokasiya sisteminin əsas konsepsiyalarına baxılır. Aydındır ki, belə sistem iki əsas sistemdən – lazer ötürücüsü və obyektədən əksolunan lazer şüalanmasının qəbuledicisindən ibarətdir [3].

Bizim kompaktlıq və az güclü qida mənbələrinə (ideal olaraq akkumulyator) olan tələblərimizə sərtqəvdəli fasiləsiz təsirli görünən və ya infraqırmızı diapazonlarda lazerlər cavab verir, hansı ki, kiçik ölçülü, nisbətən ucuz qiymətə malik və güclü qida mənbələrini tələb etmir. Buna baxmayaraq, maneədavamlılığını artırmaq üçün adi bir lazer şüası deyil, düzbucaqlı impulslarla və ya kod ilə modulyasiya olunmuş şüaları göndərmək olar [4]. Bu faydalı siqnalı maneələrdən asanlıqla ayrılmağa imkan verir. Bu maneələr, atmosferin qeyri- bircinsliyi və onun təsiri nəticəsində şüanın obyektə qədər və əksinə keçməsi zamanı mütləq qəbul edilən siqnalda olacaqdır.

İmpuls formalaşdırıcısının çıxışından zəifləmiş siqnal qəbuledicidə siqnalın emalı sxeminə daxil olmalıdır. Bu siqnal sonradan qəbuledicinin girişindəki siqnalıdan faydalı siqnalın ayrılması üçün istifadə olunur.

Lazer ötürücüsündən ölçmə obyektinə gedən yolda lazer şüasının ayrılmasını azaltmaq və obyektədən əksolunma nöqtəsində maksimum şüalanma gücünü almaq üçün lazer ötürücüsünün çıxışında lazer şüalanması kollimatorla keçməlidir.

Lazer şüalanması atmosferdən keçdikdə, ona görünən və görünməyən tezlik diapazonundakı atmosfer şüaları qarışır və fotodioda qarışıq siqnal daxil olur. Bu qarışıq siqnal lazer şüalanmasının dalğa uzunluğu da daxil olmaqla optik diapazonun müxtəlif dalğa uzunluqlarından ibarətdir. Lazımsız dalğa uzunluqlarının qəbulediciyə təsirini minimuma endirmək və bununla da alınan şüalanmanın gücünü artırmaq üçün, yalnız lazer şüalanma tezliyi ətrafında olan dalğa uzunluqlarını buraxan optik süzgecdən istifadə etmək məqsəduyğundur [5]. Sonra süzgecdən keçmiş siqnal qəbuledicinin optik sisteminin köməyi ilə fotodiodun üzərində fokuslanmalıdır. Fotodiodun çıxışındakı siqnal çox zəif olacaq, buna görə də onu, faydalı siqnalın maneələrdən ayrılması mümkün olan səviyyəyə qaldırmaq lazımdır. Fotodiodun çıxışından siqnal gücləndirildikdən sonra o, faydalı siqnalın seçilməsi və ayrılması qurğusuna daxil olmalıdır.

Fərqli siqnal, adətən, kiçik amplituda malikdir, buna görə də differensial gücləndiricinin çıxışına alçaq tezlik gücləndiricisi (ATG) qoşula bilər. Bu ATG-dən gücləndirilmiş siqnal məlumatın əksolunma sistemlərinə və ya son qurğulara ötürülməsi mümkün olacaqdır.

Təklif olunan struktur sxemləri və element bazası müxtəlif obyektlərdən zəif mexaniki rəqslərin nisbətən ucuz və effektiv aktiv optik lokasiya sistemlərinin yaradılmasına imkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Звелто О. Принципы лазеров / Пер. под науч. ред. Т. А. Шмаонова.4-изд.— СПб.: Издательство «Лань», 2008. — 720 с : ил. —(Учебные пособия для вузов. Специальная литература).
- 2.Тимофеев Ю.М.,Васильев А.В.,/Основы теоретической атмосферной оптики/,Санкт Петербург., Учебно - методическое пособие. СПб., 2007. – 152с.
3. Н.А. Gebbie Atmospheric transmission in the 1 to 14 Mm region. Proc. Royal. Soc. A 206. 807-107
- 4.Гауэр Дж. Оптические системы связи.Изд. «Радио и связь»,1989 стр.398-400.
- 5.А.М.Паşayev,А.Р.Һəsənov,İ.Ə.İsgəndərov,F.А.Аbdurəhimov .Elektron qurğuların əsasları.CildII.Analoq və impuls qurğuları.Bakı:MAA, 2014,s 143;142; 92. - 323s.

XÜSUSİ TƏYİNATLI TƏHSİL MÜƏSSƏLƏRİNDƏ TƏDRİSİN İDARƏ OLUNMASINDA BİG DATA TEXNOLODİYALARINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

dosent Sənan Valehov və dosent Sabir Osmanov
Fundamental və təbiət fənləri kafedrası

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri (universitetlər) çox böyük bir təhsil cəmiyyətidir. Hər gün bu təhsil müəssisələrində çoxsaylı hadisələr baş verir və tədbirlər keçirilir. Mülki universitetlərdə bir tədris ilində hər bir tələbə universitetdə üst-üstə 1260 saat yaxud təqribən 53 gün keçirir. Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində bu qat-qat çoxdur. Bu vaxt ərzində onlar öz fəaliyyətlərinin nəticəsi olaraq nəhəng həcmdə informasiya generasiya edirlər: buraya onların dərslərdə aldıkları qiymətlər,dərslərə davamiyyəti, idman yarışlarındakı müvəffəqiyyətləri, konfraslarda iştirakları, çöl

çıxışlarındakı fəaliyyətləri və s. aiddir. Bütün bunlar böyük verilənlər (BV) və ya Big Data adlanır.

Big Data texnologiyalarının imkanlarını nəzərə alaraq xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təhsilənlərin təhsil göstəriciləri haqqında məlumatların saxlanması üçün aşağıdakı variantı təklif etmək olar:

Təklif olunan bu variantda da hər kursanta bir matris uyğun gəlir. Bu matrisin sətirləri semestrlər, sütunları fənlərdən, fənlər isə ara qiymətləri də özündə saxlayan alt sütunlardan ibarətdir (cədvəl 1).

Fənlər	F ₁								F ₂								...	F _n	
	İnti zam	K o l. 1	K o l. 2	K o l. 3	K o l. 4	S ə r b ə s t i ş	K u r s i ş i	Yekun bal	İnti zam	K o l. 1	K o l. 2	K o l. 3	K o l. 4	S ə r b ə s t i ş	K u r s i ş i	Yekun bal			
Semestrlər	1																	...	
	2																	...	
	3																	...	
	4																	...	
	5																	...	
	6																	...	
	7																	...	
	8																	...	

Cədvəl 1

Əsas məsələ bu verilənləri necə analiz etmək və analizin nəticələrinə görə doğru qərarlı necə qəbul etmək sualına cavab verməkdir. Bir çox təcrübəli mütəxəssislər (Mixail Leviyev, AlqoMost təşkilatının rəhbəri) apardıqları tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq əmindirlər ki, verilənlərin analizi müəllimlərin işlərində effektivliyin yüksəldilməsinə, təhsilin individuallaşdırılmasının təşkilinə və tələbələrə məhz seçdikləri ixtisaslara uyğun vərdişlərin aşılanmasına kömək edir.

Çox böyük hesablama gücünə və mükəmməl analitik imkanlara malik yeni nəsil texnologiya olan **“Big Data” texnologiyaları** müxtəlif mənbələrdən olan BV -ni yüksək sürətlə toplamaq, təhlil etmək, bu zaman avtomatik olaraq keyfiyyətə nəzarət edib onların doğruluğunu təmin etməklə faydalı biliklər, informasiyadan dəyər əldə etmək üçündür [1-4].

Xüsusi təyinatlı tədris müəssisələrində tədris prosesi ilə xidmətin paralel baş verdiyini nəzərə alıb hər bir təhsilalanın *fərdi modelini* yaratmaq daha məqsəduyğundur. Kursantın *fərdi modelində* onun dərslərdə aldığı qiymətlər, ictimai, mədəni-kütləvi tədbirlərdə iştirakı barədə məlumatlar, ona dərs deyən müəllimlərin və komandirlərinin verdiyi rəylər və s. öz əksini təpmaalıdır. Məlumatlar bazasının fərdi modelləri özündə saxlaması ixtisaslar üzrə təyinatlar və kadr seçimi məsələlərində doğru qərarların qəbul edilməsi üçün əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Məqsəd: böyük verilənlərdən,proqnoz üsullarından və süni intellekdən elə istifadə etmək lazımdır ki,tədris prosesini və müəssisənin fəaliyyətini effektiv təşkil etmək mümkün olsun.

Ali təhsil müəssisəsinin modelini qurduqdan sonra onun fəaliyyətini xarakterizə edən böyük verilənləri (BV) Big Data texnologiyaları və İntellektual İnformasiya Sistemi vasitəsilə analiz etməklə hansı nəticələri əldə etmək nəzədə tutulur:

- Big Data texnologiyaları qiymətləndirmənin monitorinqini keçirib nəticənin intellektual analizini aparmaqla təhsilalanların müvəffəqiyyət göstəricilərinin nə dərəcədə obyektiv olduğunu,yəni həqiqi səviyyələrini müəyyən edir(o cümlədən təsadüfi müvəffəqiyyət qazanma və mexaniki səhvlərə yol verilməsi hallarını) və səviyyələrinə uyğunlaşdırılmış “fərdi öyrətmə proqramları” yaratmaq imkanı verir.

- xüsusi işlənilib hazırlanmış *davranış modellərini* tətbiq etməklə **zəif** nəticələrin səbəbləri müəyyən edilir.

- monitorinqlərin nəticələrinə uyğun olaraq müəllimlər dərs dedikləri təqımların nəticələrini də nəzərə almaqla öz fənlərinin tədrisi metodikasını təkmilləşdirmək imkanı əldə edirlər.

- böyük verilənlərin sistemli analizi adminstrasiyaya (komandanlığa) hazırlıq proqramının rəqabətə davamlığının artırılması metodikalarını təklif edir.

NƏTİCƏ

- məqalədə xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələrinin Böyük Verilənlərin generasiya olunduğu mənbələrdən biri olduğu göstərilmiş, tədrisin idarə olunmasında Big Data texnologiyalarından istifadə imkanları tədqiq olunmuş,

- məlumat bazasının yaradılması üçün verilənlərin daxil olunması variantı təklif edilmiş,

- təhsil müəssisəsinin modelini qurduqdan sonra onun fəaliyyətini xarakterizə edən böyük verilənləri Big Data texnologiyaları və İntellektual

İnformasiya Sistemi vasitəsilə analiz etməklə əldə oluna biləcək nəticələr verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Clifford L. Big data: How do your data grow? // Nature, 2008, vol.455, pp.28–29.
2. Is Data The New Oil?
<http://www.forbes.com/sites/perryrotella/2012/04/02/>
3. Laney D. 3D Data Management: Controlling Data Volume, Velocity and Variety. Technical report, META Group, Inc (now Gartner, Inc.), February 2001.
<http://blogs.gartner.com/>
4. Məmmədova M.H., Cəbrayilova Z.Q. İnsan resurslarının idarə olunması məsələlərinin həllində böyük verilənlərin istifadəsi imkanları və problemləri. İnformasiya texnologiyaları problemləri, Bakı, 2016, №1, 39–48

KİÇİK ÖLÇÜLÜ HAVA HƏDƏFLƏRİNİN AŞKAR OLUNMASINDA MÜASİR RADİOLOKASIYA STANSİYALARININ TƏTBİQİ

Kərimov Elşən və Babayev Səadət
Radiotexniki qoşunlar və mühəndislik kafedrası

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin əsas tərkib hissəsi olan Hərbi Hava Qüvvələrinin qoşun növü olan Radiotexniki qoşunlar, istismar etdiyi ən müasir Radiolokasiya stansiyalarının müxtəlif diapazonlu və təyinatlı olması nəticəsində, Vətənimiz Azərbaycanın Respublikasının hava məkanının Hava Hücümündən Müdafiyyə hissə və bölmələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq 44 günlük vətən müharibəsində etibarlı və yüksək səviyyədə döyüş tapşırıqlarının icrasını təmin etmişdir.

Radiolokasiya stansiyalarının kiçik ölçülü aşağı, orta və yüksək sürətli hədəflərin süni maneələrin təsir altında aşkar edilməsi çox çətin bir prosesdir və hədəflərin bir çox xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bunun səbəbləri: hədəflərin ölçülərinin kiçik olması, effektiv əksətdirmə sahəsinin çox az olması (hətta $0,1m^2$), hədəfin səthinin maililiyi, səthin əksətmə qabiliyyətinin zəifliyi, aşağı və çox aşağı hündürlüklərdə uçması, sürətin qeyri-sabitliyi, mürəkkəb hava şəraiti və s.

Bunlara baxmayaraq qeyd edildiyi kimi, HHQ-də istismar olunan müasir 3 koordinatlı RLS-lər 44 günlük Vətən müharibəsində yüksək

səviyyədə hazırlıqlı heyətlərin vasitəsi ilə mürəkkəb hava şəraitində öz ucan aparatlarımızın təhlükəsiz uçuşlarını təmin etmiş, düşmənin kiçik ölçülü pilotsuz uçuş aparatlarını və qanadlı raketlərini vaxtında aşkar edərək avtomatlaşdırılmış, həm də avtomatlaşdırılmamış üsullarla kəşfiyyat və döyüş məlumatlarını fasiləsiz olaraq yuxarı komanda məntəqsinə, ZRBr, ZRDn-nin komanda məntəqələrinə, Aviasiya hissə və bölmələrin yönəltmə məntəqələrinə və digər qarşılıqlı əlaqədə olan hissə və bölmələrinə vermişdir.

Dövlətimiz son illərdə Silahlı Qüvvələrin təminatına böyük diqqət ayırmışdır. Nəticə olaraq, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən alınmış ən müasir və müxtəlif təyinatlı RLS-lər ölkəmizə gətirilmiş və onların istismarı üçün yüksək peşəkar qabiliyyətinə malik vətənpərvər əskər və zabitlər hazırlanmışdır.

Təəssüf ki, 44 günlük Vətən müharibəsində Radiotexniki qoşunlarımıza məxsus olan 1 ədəd P-18MA RLS düşmənin silahlı qüvvələri tərəfindən vurulmuşdur, şəxsi heyətdə itgi olmamışdır.

İstismar olunan RLS-lərin belə yüksək taktiki-texniki göstəricilərinə malik olmasının səbəbi Ali Hərbi Məktəblərdə tədris olunan ixtisas fənlərində izah olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, şüalandırılan dalğanın uzunluğu ancaq hədəfin xətti ölçüsündən az olduqda, o etibarlı aşkar olunur. Deməli İYT RLS-in tezliyi nə qədər yüksəkdirsə, bir o qədər kiçik ölçülü hədəflərin aşkar olunması da mümkün olacaq. Digər tərəfdən tezliyin artması ilə uzaqlıq azalır.

Bu ziddiyyətin həlli müasir modul RLS-lərində siqnalın yüksək modulyasiya dərəcəsinin alınmasının mümkünlüyü ilə yerinə yetirilmişdir. Böyük məsafə əldə etmək üçün kifayət qədər böyük impuls müddətinə malik siqnal seçilir, radiovericidə fazaya görə manipulyasiya olunur və anten vasitəsi ilə fəzaya şüalandırılır. Əks olunan FM siqnal isə qəbuledicinin spektroanalizator qurğusundan keçdikdən sonra emal olunur. Belə vəziyyətdə həm yüksək uzaqlıq, həm də müxtəlif sürətli kiçik ölçülü hədəflərin aşkar olunması mümkün olur. İstismar etdiyimiz P-19MA, 36D6MA, EL/M-2084, 80K6M, 96L6 və LANZA-MMR RLS-lərində bu üsulla, həmçinin AFAQ antenlərin tətbiqi ilə bir sıra ziddiyyətli məsələlər həllini tapmışdır.

Nəticədə 44 günlük vətən müharibəsində HHQ-in HHM qoşunlarında müasir modul RLS-in tətbiqi nəticəsində özümüzün təyyarə, vertalyot, pilotsuz ucan aparatlarımızın təhlükəsiz uçuşları təmin olunmuşdur və düşmənin bütün ucan aparatları barədə yuxarı və təmin olunan komanda məntəqələri və yönəltmə məntəqələri döyüş və kəşfiyyat məlumatları ilə təmin olunmuşdur.

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏNİ TƏMİN EDƏN MODERNMÜHARİBƏNİN ASPEKTLƏRİ

Əliyev Kamil
Uçuş hazırlığı kafedrası

Uzun müddət davam edən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq-Qarabağ münaqişəsinin sonu İkinci Qarabağ müharibəsində həll edilmişdir. 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin cəbhə boyu təxribat xarakterli intensiv atəşinə cavab olaraq Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin “Dəmir yumruq” adı altında sürətli əks-hücum əməliyyatına başlaması qısa müddət ərzində Ermənistan ordusunun darmadağın edilməsilə başa çatmışdır.

Məqalədə 30 ilə yaxın müddət ərzində işğal olunmuş ərazilərdə daimi olaraq müdafiə sistemini gücləndirən Ermənistan ordusunun 44 (qırx dörd) gün ərzində məhv edilməsinin əsas metod və səbəbləri, müasir müharibənin aparılmasında ən əhəmiyyətli amillərin təhlil olunması, həmçinin bu amillərə təsir edən aspektlərin qiymətləndirilməsi istiqamətində aparılmış tədqiqatların nəticələri nəzərdən keçirilmişdir. Məqalədə o cümlədən, gələcəkdə mümkün müharibələrin aparılması yollarının tətbiqi məsələlərinə də baxılmışdır.

30 ilə yaxın status-kvo şəraitində davam edən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq-Qarabağ münaqişəsinin sonu 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin cəbhə boyu təxribat xarakterli intensiv atəşinə cavab olaraq Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin “Dəmir yumruq” adı altında sürətli əks-hücum əməliyyatı ilə 44 (qırx dörd) gün ərzində Ermənistan Ordusunu darmadağın etməsi ilə başa çatmışdır. 10 noyabr 2020-ci il tarixdə **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.H.Əliyev, Ermənistan Respublikasının baş naziri N.V.Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putin** tərəfindən Ermənistanın kapitulyasiyası hesab edilən üçtərəfli bəyanat imzalanmışdır. Azərbaycan II Qarabağ müharibəsində modern müharibənin aparılması yollarına daha yeni yanaşma və taktika sərgiləmişdir. Qısa zaman müddətində davam etməsinə baxmayaraq bu müharibə modern hərbi əməliyyatların planlaşdırılmasında taktiki və texnoloji baxımdan mübahisəli olan bir çox suallara aydınlıq gətirdi və hədsiz dərəcədə silahlanmış bir dövlətə qarşı XXI əsr müharibəsinin gələcək perspektivlərini nümayiş etdirməklə siyasi və hərbi idarəetmənin (administrativ amilin), dəqiq zərbələrin endirilməsinin (texnoloji amilin) və hərbi peşəkarlığın (ideoloji

amilin) modern müharibənin ən mühüm faktorları olduğunu isbat etmişdir. Modern müharibə üç fərqli dəyişikliyin məhsuludur – administrativ, texnoloji və ideoloji [1]. Azərbaycan II Qarabağ müharibəsində əldə olunmuş parlaq qələbəni hər üç amildən mükəmməl qaydada istifadə edilməsilə müvəffəq olmuşdur.

2016-cı il aprel ayında Dağlıq Qarabağda baş vermiş 4 (dörd) günlük müharibənin təhlilindən çıxarılmış düzgün nəticələr əsasında Azərbaycan effektiv qabaqlayıcı hazırlıq tədbirləri görmüşdür. Siyasi administrativ baxımdan görülmüş tədbirlərə misal olaraq Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev 16 iyul 2020-ci il tarixdə Ceyhun Bayramovu yeni Xarici İşlər naziri vəzifəsinə təyin edərkən “Bizim diplomatiyamız hücum diplomatiyası olmalıdır” bəyanatını verməsini göstərmək olar. Bu çox mühüm siyasi bəyanat bütün siyasi dövlət qurumlarına ciddi mesaj olmuşdur. Hərbi administrativ tədbirlərə misal olaraq II Qarabağ müharibəsində ən qabaqcıl ordularda tətbiq edilən “Mərkəzləşdirilmiş nəzarət – mərkəzdən idarəedilməyən icra prinsipi” əsasında Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında Silahlı Qüvvələrin idarə edilməsini qeyd etmək olar. Texnoloji amil baxımından görülmüş tədbirlər əsasən havada və yerdə tam üstünlüyün əldə olunması məqsədi ilə yüksək dəqiqliyə malik ən müasir zərbə vasitələrinin və uzaq mənzilli raket sistemlərinin əldə olunması istiqamətində görülmüş işlərdən ibarət olmuşdur. Bundan ziyadə görülmüş tədbirlər eyni zamanda düşməni “aldatma nəzəriyyəsi” ilə yanaşı aparılmışdır. “Aldatma nəzəriyyəsi” əsasında gözlənilməzlik və kiçik qüvvələrlə assimetrik və ya cəmi bir qoşun növünü tətbiq etməklə (Yugoslaviya müharibəsində yalnız Hərbi Hava Qüvvələrinin tətbiqi ilə müharibə məqsədlərinə nail olunmuşdur) ali siyasi məqsədləri əldə etmək imkanları modern müharibə üsullarının unikallığını artırır [2]. Belə ki, 2016-cı il dörd günlük aprel döyüşlərində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin arsenalında yalnız İsrail istehsalı olan “Hermes-450”, “Heron”, “Aerostar”, “Searcher” pilotsuz uçan aparatlar var idi və onlar kəşfiyyat məqsədi daşıyırdı, zərbə pilotsuz uçan aparatı isə yalnız “Harop” idi. Düşmənin cəbhə xətti boyu yerləşdirilmiş Hava Hücumundan Müdafiə vasitələrinin say və tərkibini nəzərə alsaq yalnız bir növ zərbə pilotsuz uçan aparatı vasitəsi döyüş əməliyyatlarının optimal planlaşdırılmasını təmin etmək üçün kifayət etmirdi, eyni zamanda əməliyyatların Hərbi Hava Qüvvələri ilə müştərək planlaşdırılmaması səbəbinə görə imkanlardan tam istifadə olunmamış və havada tam üstünlük əldə olunmamışdır.

Ermənistan bu səbəblə PUA-ların imkanlarını düzgün qiymətləndirməmiş və onlara qarşı qabaqlayıcı əks tədbirlərin görülməsinə əhəmiyyət verməyərək artıq silahlanmasında olan kəşfiyyat məqsədli PUA-

larla kifayətlənmişdir. Yalnız 2018-ci ildə yerli istehsal olan kiçik və taktiki-texniki göstəricilərinə əsasən Azərbaycanın arsenalında olan PUA-larla müqaisə olunmayacaq dərəcədə zəif effektdə malik “HRESH” zərbə pilotsuz uçan aparatını silahlanmasına daxil etmişdir. Azərbaycan isə əksinə 2016-cı ildən etibarən PUA-ların əldə edilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş və “Hermes-900” orta hündürlükdə uzun müddətli kəşfiyyat PUA-sını, “Orbiter-1K”, “Orbiter-3”, “SkyStriker” və “Bayraktar TB2” zərbə pilotsuz uçan aparatlarını silahlanmasına daxil etməklə möhtəşəm dağıdıcı və yüksək dəqiqliyə malik havadan zərbələrin endirilməsi imkanlarına sahib olmuşdur.

II Qarabağ müharibəsində ən önəmli havadan zərbə vasitəsi hesab edilən “Bayraktar TB2” və digər zərbə pilotsuz uçan aparatlarının sürü şəklində, həmçinin qırıcı təyyarələrlə qarşılıqlı tətbiq edilməsi Ermənistan üzərində gözlənilməzlik effektini yaratmaqla yanaşı dahi hərbi nəzəriyyəçisi Sun Tzu-nun “Bütün müharibə hiylədən ibarətdir” hərbi aldatma nəzəriyyəsinin modern müharibədə tətbiqini nümayiş etdirmişdir. Türkiyə istehsalı olan “Bayraktar TB2” PUA-rı Azərbaycan Ordusunun silahlanmasına az müddət əvvəl 2020-ci ilin iyun-avqust aylarında daxil edilmiş və qısa zaman ərzində mənimsənilməklə II Qarabağ müharibəsində tətbiq edilməsi dünyada bir çox hərbi ekspertlərin fikrincə həlledici faktor olmuşdur. Michael Kofman II Qarabağ müharibəsinə həsr edilmiş məqaləsində qeyd etmişdir ki, “Azərbaycanın dronları uğurla tətbiq etməsi taktiki sensasiya olmasını sübut etməklə yanaşı, həmçinin Hərbi Hava Qüvvələrinin müasir dövrün tələblərinə cavab verməyən Hava Hücümündən Müdafiə sistemlərinə malik düşmən üzərində nə dərəcədə böyük dağıdıcı effekt yarada biləcəyini təsbit etmişdir. PUA-ların bu konfliktə istifadəsi Hava Qüvvələrinin tətbiq inkişafından daha çox inqilabını nümayiş etdirir [3].”

Ermənistan ordusuna məxsus Hava Hücümündən Müdafiə vasitələrinin əksəriyyətinin müharibənin ilk günlərində PUA-lar vasitəsilə məhv edilməsi Azərbaycana havada tam üstünlüyü qazandırmaqla müharibənin sonrakı gedişatına həlledici təsir göstərmişdir. Düşməne arxa cəbhə dərinliklərində zərbələr endirməklə PUA-lar təchizat və təminatda ciddi çatışmamazlıqlar yaratmış, hava hücumundan müdafiə vasitələrini və xeyli sayda döyüş texnikasını döyüş meydanına girmədən sıradan çıxarmaqla yerdə və havada üstünlüyün əldə olunmasında müstəsna rol oynamış, kommunikasiya xətlərinin qismən kəsilməsi və hərbi qulluqlar arasında psixoloji sarsıntıya səbəb olmuşdur. Yüksək keyfiyyətə malik kamera başlıqları ilə təchiz edilmiş “Bayraktar TB2” PUA-rının vasitəsi ilə endirilən zərbələrin video görüntülərinin yerli televiziya yayımlarında

nümayiş etdirilməsi Azərbaycanda qələbə əzmini daha da artırmış, düşmən qüvvələrində isə qorxutma (deterrence) effekti yaratmışdır (Ermənistan ordusunda zirehli və digər texnikaları idarə edən hərbi qulluqçuların zəncirlə sükanlara bağlanaraq döyüş bölgələrinə göndərilmə halları müşahidə olunmuşdur). Azərbaycan prezidentinin beynəlxalq media qarşısında mütəmadi müsahibələri qarşısında aciz qalan ermənilər çətin vəziyyətə düşmüş və informasiya müharibəsində də biabırçı məğlubiyyətə uğratmışdır.

Hərbi əməliyyatların aparıldığı dövrdə informasiya müharibəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir çünki ideoloji amilə birbaşa təsir göstərir. Müharibə nəzəriyyəsinin digər bir dahisi və Napoleon müharibələrini ən tələqinedici və parlaq şəkildə təfsir etmiş Karl Von Klausevitz öz əsərlərində qələbədə labüdlüyü texnoloji və təşkilati məsələlərdə deyil məhz psixoloji (ideoloji) amildə görürdü. Bunun bariz nümunəsi kimi Amerikan vətəndaş müharibəsində konfederasiya prezidenti Davis Jeffersonun “biz mövcudluğumuz naminə vuruşuruq” bəyanatını göstərmək mümkündür. Bu şüar altında Jefferson Şimal ştatlarını bərqərar etməyi bacarmışdır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti və Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev II Qarabağ müharibəsində “Qarabağ Azərbaycandır!” şüarı altında bütün azərbaycanlıları “dəmir yumruq” əməliyyatında səfərbər etməyi müvəffəq olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Charles Townshend. The oxford history of modern war, 2000, s. 3, 11, 9.
2. Kamil Əliyev “MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ELMİ İNNOVASİYALAR” Elmi-praktik konfransın proqram və materialları, 04 may 2020-ci il, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Təlim və Tədris mərkəzi, Bakı, 04 may 2020, s.66.
3. <https://www.russiamatters.org/analysis/look-military-lessons-nagorno-karabakh-conflict>

MİNAATAN BATAREYALARININ DÖYÜŞ FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Nurəddinov Anar

Raket və Artilleriya Qoşunları kaferdrası

1. Vətən müharibəsində minaatan batareyanın fəaliyyəti və təminatında yaranan çətinliklər, onların yaranma səbəbləri və gələcəkdə baş verməməsi üçün görüləsi vacib tədbirlər.

- tabor komandirləri minaatan batareyalarının döyüş imkanlarını və onun döyüşdə tətbiqini, o cümlədən hədəfgöstərmənin üsullarını və atışa xidmətin göstərilməsini bilməmələri və gələcəkdə bu kimi çətinliklərin baş verməməsi üçün rəhbərlik tərəfindən əlavə məşğələlərin təşkil olunub keçirilməsi;

- minaatan batareyalara verilmiş döyüş sursatlarının müxtəlif ölkələrin istahsalı olması və əsas atımların qablaşdırılmasına qurutma maddələri əlavə edilməsi;

- minaatan batareyalarının ştata uyğun, müasir tələblərə cavab verən cihaz, rabitə vasitələri və ləvazimatlarla tam təmin edilməsi (məsafəölçən, atış göstəricilərin tez bir zamanda təyin edilməsi üçün tabletlər, GPS-lər və s.);

- minaatan batareyalara keçid qabiliyyəti yüksək olan avtomobil texnikaları ilə təmin edilməsi;

- minaatanın lüləsinin üzərində qısaldılmış atış cədvəlinin olması.

2. 82 və 120 mm-lik minaatan batareyalarının ştat quruluşu haqqında təkliflər.

- taktiki təlimlərin, kompleks və nəzarət kompleks məşğələlərin daha keyfiyyətli keçirilməsi, atış tapşırıqların icrası zamanı hədəflərin tez və dəqiq aşkarlanması və atışa xidmətin asanlaşdırılması məqsədi ilə motoatıcı taborların ştatında tabor komandirinin artilleriya üzrə köməkçisi vəzifələrinin yaradılmasını;

- motoatıcı briqadalarda 82 və 120 mm-lik minaatan divizionları ştata əlavə edilməsini.

- tabor və bölüklərin atış gücünü artırmaq, atışın effektiv, vaxtında və dəqiq olmasını təmin etmək, atışın çağırılmasını asanlaşdırmaq məqsədi ilə taborların ştatına 120 mm-lik minaatan batareya, bölüklərin ştatına isə 82 mm-lik minaatan tağımları əlavə edilməsini;

- döyüşlərin gedişatı zamanı minaatanların manevr qabiliyyətinin artırılması, onların fasiləsiz döyüş sursatları ilə təmin edilməsi məqsədi ilə

dağlıq ərazilərdə keçicilik qabiliyyəti yüksək olan texnikalarla təmin edilməsini;

3. Minaatan batareyaların briqada və tabor komandirləri tərəfindən idarə edilməsi haqqında təkliflər.

- hər ay tabor komandirləri ilə minaatan batareyanın idarə edilməsi mövzusunda məşğələlərin keçirilməsi və məqbulların qəbul edilməsi;

- briqada və tabor komandirləri tərəfindən ayda bir dəfə briqada, tabor atəşinin idarə edilməsi məşqinin keçirilməsi;

4. Minaatan batareyaları ilə döyüş atışlı taktiki təlimləri, kompleks və nəzarət kompleks məşğələlərin keçirilməsi barədə təkliflər.

- taborlarda minaatan batareyaları ilə keçirilən kompleks və nəzarət kompleks məşğələlərinin birincisi nümayiş məşğələ qismində olunsun;

- şəxsi heyətin döyüş təcrübəsini və praktiki vərdişlərini artırmaq məqsədi ilə döyüş atışlı taktiki təlimlərə ayrılan döyüş sursatlarının miqdarı artırılmalıdır.

5. Vətən müharibəsindən sonra yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq minaatan batareyaların döyüş və döyüşə hazırlığının yüksəldilməsi üçün təkliflər.

- tabor və bölük komandirlərinə Təlim və Tədris Mərkəzində müəyyən müddət ərzində artilleriya ixtisası üzrə kurslar təşkil olunub keçirilsini;

- vətən müharibəsində ehtiyatdan çağırılan hərbi qulluqçular, silahlanmaya yeni qəbul edilmiş silahların və cihazların təyinatını və tətbiq qaydalarını bilməməsi və gələcəkdə bu kimi çətinliklərin baş verməməsi üçün olan ehtiyatdan çağırılan artilleriya ixtisaslı zabidlərin biliklərinin təkmilləşdirilməsi, praktiki vərdişlərinin artırılması və silahlanmaya yeni qəbul edilmiş artilleriya silahlarının və cihazlarının təyinatının və tətbiq qaydalarının öyrədilməsi məqsədi ilə, vaxtaşırı olaraq çağırılaraq təlim toplanışlarına cəlb edilməli;

6. Gələcəkdə minaatan batareyaların müharibələrdə tətbiqi üzrə təklifləri.

- minaatan batareyaların döyüşdə tətbiq edilən zaman döyüş şəraitindən asılı olaraq ayrıca taqımlarla və minaatanlarla fəaliyyət göstərilməsi.

ELEKTROMAQNİT ŞUALANMASI (EMŞ) VASİTƏSİ İLƏ FUNKSİONAL RADIOELEKTRON ZƏRƏRVURMASI

Gözəlov Bəxtiyar
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Son illərdəki lokal müharibələrin və silahlı münaqişələrin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, radioelektron mübarizə mühlüm silahlı mübarizə vasitələrindən biri kimi təsdiqlənib. Bundan əlavə, inkişaf etmiş ölkələrdə radioelektron mübarizə (REM) əməliyyatları (döyüşün) təmin edilməsi səviyyəsindən ayrı bir qoşun növünə keçir və o, düşmən qüvvələrinin və vasitələrinin fiziki məhv edilməsi üçün müstəqil olaraq radioelektron əməliyyatı həyata keçirir. Bununla da REM-nin əsas komponentlərindən biri - radioelektron susdurulması, radioelektron zərərvurması ilə əvəz olunur (tamamlanır).

Radioelektron zərərvurma vasitələrindən biri də elektromaqnit şualanması (EMŞ) vasitəsidir.

Elektromaqnit şualanması (EMŞ) vasitəsi ilə funksional radioelektron zərərvurma- radioelektron vasitələrinin (REV) funksional olaraq zərərvurması, elektromaqnit şualanması vasitəsi ilə düşmənin REV elementlərinin məhv edilməsi və ya zədələnməsindən ibarətdir. O, bir və ya çoxsaylı elektromaqnit impulslarının təsiri nəticəsində, REV yarımkeçiricilərində və ya optik-elektron elementlərində istiliyin artması və ya dəşilmələrin baş verməsi nəticəsində dönməz dəyişikliklərin əldə edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Funksional radioelektron susdurmaya nisbətən əsas fərqliliyi, fiziki zərərin yetirilməsindən ibarətdir. Funksional radioelektron zərərvurmazamanı zərə, bu sistemlərin tərkibində olan yarımkeçirici cihazlara və digər komponentlərdən ibarət materiallara, elektromaqnit sahələri ilə təsir edərək, REV elementlərinin fiziki-kimyəvi strukturlarında dönməz (katastrofik) və ya dönən (bərpa olunan) dəyişikliklərin edilməsi ilə yitirilir. REV-ə funksional radioelektron zərərvurması vasitələrinin təsiri effekti, elektrik və radiomaterialların güclü elektromaqnit sahələri (EMS) vasitəsi ilə şüalandırıldığı zaman, onlarda fiziki-kimyəvi dəyişikliklərin baş verməsi imkanlarına əsaslanır. Yüksək gücə malik EMŞ ilə təsir edildiyi zaman, materialların xassəsinin dönməz olaraq dəyişməsi, keyfiyyətə yeni elektromaqnit struktura gətirib çıxarır.

EMŞ mənbəsinin gücündən, impulslarının uzunluğundan, işi tezliyindən və REV qədər olan məsafəsindən asılı olaraq, elektromaqnit

təsir effekti müxtəlif ola bilər – REV funksiya keyfiyyətlərinin qısa müddətə azalması və müvəqqəti olaraq iş qabiliyyətinin itirilməsindən, onun tam olaraq zədələnməsi və ya yüksək qızma və ya keçidlərdə dəliyinə yaranması hesabına onların dağılmasına qədər.

EMŞ REV-ə məhvedici təsiri həm işçi tezliklər zolağında, həm də ikinci dərəcəli kanallar üzrə mümkündür.

EMŞ metrlik və ya daha uzun dalğalarla təsiri zamanı, REV-in metal korpuslarında xeyli dərəcədə EHQ yaranır, müxtəlif elektron sxemlərin və icraçı elementlərin fəaliyyəti dayanır. EMŞ, REV-in işçi tezliyi ilə üst-üstə düşən desimetrlik və ya satimetrlik dalğalar diapazonunda təsiri zamanı, giriş qurğuları zədələnilir (xüsusən hədsiz yuxarı tezlik (HYT) -diodlar). Millimetrlik dalğalar ekranların dəliklərinə girərək giriş elektrik dövrlərini, həm də ekranlaşdırılmış mikroprosessor qurğularının ekranını zədələyir.

Çox güclü HYT titrəyişlərlə qarşılıqlı əlaqə yaranan zamanı REV element və komponentlərində iki effekt müşahidə oluna bilər:

- elementlərin dövrlərində (yarımkeçirici elementlərin, çap yarımkeçirici elementlərin v.s çıxışlarında) hədsiz elektrik yükləmələrə gətirib çıxaran, HYT gücün formalaşması;

- HYT impulsların yarımkeçirici elementlərin strukturu və materialı ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqəsi.

Məlum funksional elektromaqnit məhvetmə vasitələr tərəfindən yaradılan EMŞ gücü onlarla GVt-ı aşa bilər ki, bu zaman EMŞ impulslarının uzunluğu millisaniyeden – nanosaniyəyədək hududlarında ola bilər. EMŞ təbiiqi ilə REV funksionallığının bütün hallarda praktiki olaraq məhvi zamanı, onun əsas yarımkeçirici elementlərinin heç olmasa birinin məhvi baş verir.

EMŞ ilə funksional məhvetmə vasitələrinin üstün cəhətlərinə aid etmək olar:

- səmaya şüalanma buraxmayan REV sıradan çıxarılması hesabına icra edilən tapşırıqların dairəsinin genişləndirilməsi;

- məhvetmənin yüksək dərəcəli universallığı, maneələrdən mühafizə üzrə yüksək qabiliyyətə malik REV effektiv təsirin göstərilməsi;

- bir sıra hallarda düşmənin REV məhv edilməsi üçün istifadə ediləcək kəşfiyyət məlumatlarının keyfiyyətinə olan tələblərin (yerləşmə yeri, tezlik diapazonu, siqnalların parametrləri üzrə) azaldılması;

- ənənəvi olaraq RES istiadə edilən, REV siqnallarının analizi və imitasiyası kimi mürəkkəb vasitələrin rədd edilməsi;

- zolaqdan kənarlılığı (EMŞ buraxılış zolağından da kənarında REV-ə daxilinə girmək imkanları)

- EMŞ məhvetmə effektivliyi, praktiki olaraq məhv edilən REV

funksional təyinatından praktiki olaraq asılı deyil.

EMŞ ilə funksional məhvetmənin əsas çatışmazlıqları bunlardır:

- pis elektromaqnit uyğunlaşma (bu çatışmazlıqlar REV-in məkanda paylaşılması, istiqamətlənmiş antenaların tətbiqi və REV-də EMŞ-dən qorunmaq üçün individual mühafizə vasitələrinin yeridirilməsi ilə məhdudlaşdırıla bilər);
- güclü EMŞ-in bioloji obyektlərə neqativ təsiri.

HƏRBİ QULLUQÇULARDA MÜŞAHİDƏ OLUNAN BAŞ-BOYUN NAHIYƏSİNİN ODLU SİLAH ZƏDƏLƏNMƏLƏRİ

Məmmədov Fəriz

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Hərbi qulluqçular arasında odlu silah zədələnmələri nahiyələr üzrə ən çox baş-boyun nahiyəsində rast gəlinir. Baş beyin, onurğa beyinin boyun seqmenti, udlaq, qırtlaq, böyük damar və sinirlər kimi bir neçə həyati vacib orqan və anatomik strukturların baş-boyun nahiyəsində yerləşməsi məqsədyönlü şəkildə ölüm törətmək üçün döyüşçülərin, xüsusən də snayperlərin bu nahiyəni seçməsinə səbəb olur. Qeyd olunan daxili orqan və strukturların müxtəlif dərəcədə zədələnmələri yüksək nisbətə ölüm və əlillik törədir. Bundan başqa sifətin eybəcərləşməsi ilə nəticələnən zədələnmələr böyük tibbi-sosial problemlərə səbəb olur. Baş-boyun nahiyəsinin odlu silah zədələnmələrinin xüsusiyyətlərini dəqiq öyrənməklə ilkin tibbi yardımın keyfiyyətini artırmaq və hüquqi müstəvidə yaranan sualları aydınlaşdırmaq mümkündür.

Odlu silah zədələri travmalar arasında istər məhkəmə-tibbi baxımdan, istərsə də müalicə baxımından mürəkkəb xüsusiyyətlərinə görə özünəməxsus yer tutur. Hazırda odlu silah zədələnmələri böyük tibbi-sosial əhəmiyyətə malik olan müasir səhiyyənin vacib problemlərindən biridir. Dünyanın müxtəlif yerlərində müharibə, terror və silahlı münaqişələrinin geniş vüsət aldığı dövrdə odlu silah zədələnmələrinə dair çoxsaylı tədqiqatlar aparılır. Bu tədqiqatların uğurlu və effektiv nəticələrinin olmasına baxmayaraq problem öz aktuallığını hələ də itirməmişdir. Belə ki, araşdırılması, müayinəsi və müalicəsi baxımından xüsusilə mürəkkəb olan baş-boyun nahiyəsinin odlu silah zədələnmələrinin xüsusiyyətlərinə, diaqnostikasına, proqnostikasına və xüsusən də daxili orqanlarda əmələ gələn patologiyalarına aid əsaslı tədqiqatlar hələ də yoxdur.

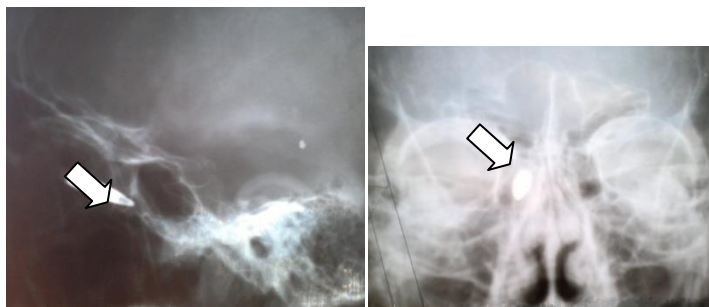
Odlu silah zədələnmələrinin mexanizmləri küt və kəsici alət zədələnmələrindən fərqlənir. Odlu silah zədələnmələrinin xüsusiyyətlərini ballistika öyrənir. Güllənin kütləsindən, çapından, formasından, sürətindən, silahın yivlərindən, atəşin məsafəsindən asılı olaraq müxtəlif zədələnmələr əmələ gələ bilər. Silahın mərmiyə verdiyi sürət və mərmimin xüsusiyyətləri xəsarət üçün əhəmiyyətli olsa da xəsarətin əlamətlərini həmin silaha əsasən təyin etmək mümkün deyil. Yüksək sürətli mərmii ilə sürəti azalmış mərmii eyni zədə əmələ gətirmir. Zədələnmə nəhiyədə yaranan enerji mərmimin kütləsi və sürəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Lakin mərmimin enerjisinin toxumalara ötürülməsi orqanizmdə nə qədər məsafə qət etməsindən və toxumanın xüsusiyyətindən da asılıdır. Zədələnmənin həcmi mərmimin nüfuz etdiyi toxumanın parçalanma dərəcəsiindən və yara kanalı boyunca yaranan müvəqqəti və ya daimi boşluğun törətdiyi şok dalğalarının toxumalarda törətdiyi dəyişikliklərdən asılıdır. Müharibə dövründə partlayış, qəlpə və güllə zədələrinə rast gəlinir. Odlu silahlarla həm küt, həm də nüfuz edən zədələnmələr əmələ gəlir. Adətən küt zədələr partlayış travmaları zamanı təzyiqli nəticəsində, nüfuz edən zədələr isə güllə, qəlpə, qırmanın təsirindən əmələ gəlir. Lakin yüksək sürətə malik güllələrin əmələ gətirdiyi şok dalğalarının təsirindən əhəmiyyətli küt zədələr, partlayış zamanı yaranan birincili və ikincili qəlpələrin təsirindən isə nüfuz edən zədələr əmələ gəlir. Baş-boyun nəhiyəsinin zədələnmələri də küt və nüfuz edən olmaqla iki qrupa bölünür. Kəllə boşluğuna nüfuz edən və baş beyinin zədələnməsi ilə müşayiət olunan xəsarətlərin əksəriyyəti odlu silahlarla törədilir. Az hallarda isə deşici, çapıcı alət zədələnməsinə təsadüf olunur.

Ölkəmizin uzun müddət müharibə vəziyyətində olması nəticəsində tez-tez rast gəlinən odlu silah zədələrinin nəhiyələr üzrə rast gəlmə tezliyi araşdırılarkən baş-boyun nəhiyəsi əhəmiyyətli yer tutduğu məlum olur. Müxtəlif ədəbiyyatlarda bu göstərici 10-20 % arasında dəyişir. Həmçinin baş-boyun nəhiyəsinin odlu silah zədələnmələri tez-tez ölümlə nəticələnir. Bizim araşdırmalar zamanı hərbi qulluqçular arasında rast gəlinən odlu silah zədələnmələrinin 19 %-i baş-boyun nəhiyəsində törənmişdir ki, bu hadisələrin 83 %-i ölümlə nəticələnmişdir (1). Yastı sümükləri dəlib-keçməsi üçün mərmimin ən azı 60-90 m/san sürətə malik olması lazımdır. Bundan az sürətə malik mərmilər baş nəhiyəsinə dəydikdə sadəcə dəridə xəsarət törədir və beyin silkəlməsi ilə nəticələnir. Daha yüksək sürətli mərmilərin isə dağıdıcı təsiri daha çox olur. Yüksək sürətə malik mərmilərin enerjilərinin böyük hissəsi müvəqqəti boşluğun əmələ gəlməsinə sərf olunur. Bu boşluq mərmimin toxumaların içərisində əmələ gətirdiyi təzyiqli dalğaları hesabına yaranır. Yüksək sürətli mərmii toxumalara daxil olduqdan sonra təxminən 10 sm irəlilədikdən sonra hərəkəti istiqamətində fırlanmağa

başlayır. Bu zaman mərminin enerjisi daha çox toxumalara ötürülür və daha ağır zədələr əmələ gəlir. Beyin zədələnməsindən ölənlərin təxminən 35%-nin səbəbi baş nahiyəsinin odlu silah zədələnmələridir. Belə travmaların 2/3-i hadisə yerində ölümlə nəticələnir. Baş-boyun nahiyəsində zədələrin daha ağır olması, baş və boyunun yumşaq və sərt toxumalarının zədələnmələrinin daha geniş olması, zədələyici mərmilərin ballistik xüsusiyyətlərinin dəyişilməsi, müasir silahların xassələrinin dəyişdirilməsi hesabına tətbiqi zamanı çoxsaylı yara və müstərək travmalar əmələ gətirməsi, həmçinin bu nahiyədə baş beyinin, tənəffüs və həzm sisteminin başlanğıcının, böyük ölçülü damar və sinirlərin yerləşməsi problemi daha da aktuallaşdırır. Odur ki, baş-boyun nahiyəsinin odlu silah zədələnmələrinin xüsusiyyətlərinin, əmələ gətirdiyi fəsadların, orqanlarda yaratdığı patologiyalarının ətraflı öyrənilməsinə zərurət vardır. Baş-boyun nahiyəsində ağız boşluğu, qulaq seyvanlarının arxası, xarici qulaq keçəcəkləri, burun dəlikləri kimi bədən hissələri güllənin giriş dəliyinin gözdən yayınacağı nahiyələr olduğundan müayinə zamanı qeyd olunan nahiyələr diqqətlə müayinə olunmalıdır. Giriş dəliyi ağız boşluğunda olan odlu silah hadisələrində ölümün baş vermə zəmini, səbəbi, giriş və çıxış dəliklərinin müəyyən edilməsi daha da çətinləşir. Xaricdən baxış zamanı görünməyən dil, damaq, yanaqların iç səthi kimi ağız boşluğunu təşkil edən toxumalar müayinə zamanı nəzərdən qaça bilir. Ölmüş şəxslərdə qacıma əmələ gəldikdə ağızı açmaq mümkün olmadığından ağız boşluğunu müayinə etmək əlavə çətinliklər törədir.

Baş nahiyəsinin odlu silah hadisələrində ölüm əsasən baş beyinin ağır dərəcədə zədələnməsindən baş verirsə, boyun nahiyəsinin odlu silah zədələnmələrində ölüm daha çox fəqərələrin sınıqlarından onurğa beyinin zədələnməsi nəticəsində və ya böyük damarların zədələnməsinə bağlı olaraq baş verən massiv qanaxmadan baş verir. Bəzi hallarda isə retrofarengeal hematomaların tənəffüs yolunu bağlaması nəticəsində asfiksiyadan ölüm baş verir. Boyun nahiyəsində traxea, qida borusu, böyük damarlar, onurğa beyini və kəllə sinirləri kimi həyati vacib strukturların olması bu nahiyənin odlu silah zədələnmələrində də ölüm və əlilliyin nisbətini artırır (2). Dəlib-keçən odlu silah zədələnmələrinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də beyin toxuması içərisinə metal, sümük hissəcikləri, tük, dəri parçası və s. kimi yad cisimlərin səpələnməsidir (Şəkil 1, 2). Belə hadisələr ölümlə nəticələnməsə də qısa müddətdə yad cisimin hesabına yaranan irinli proses adətən ölümə səbəb olur.

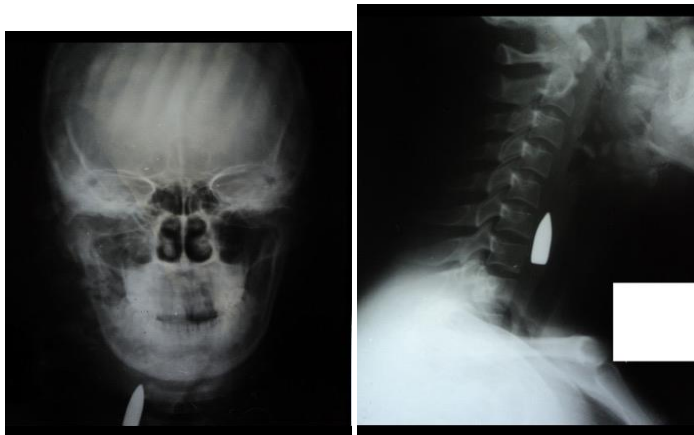

Şəkil 1. Baş nahiyəsində (xəlbir sümüyü cibində) yad cisim - güllə

Hərbi qulluqçular arasında odlu silahlarla intihar hadisələrinə də rast gəlinir. Bu zaman daha çox avtomat silahından, az hallarda isə tapançadan istifadə edilir. Adətən bu üsulla intihar etməyə kişi cinsli şəxslər daha çox meyilli olurlar. Qadınlarda odlu silahla intihar hadisələrinə nadir hallarda rast gəlinməklə yanaşı, əksər vaxt qadınların odlu silahla ölümləri qətl məqsədli olur. Silahın lüləsinin ən çox çənəaltı, alın, ağız boşluğu və ürək nahiyəsinə, az hallarda boyunun ön səthinə, qarın nahiyəsinə dirənməsinə rast gəlinir. Həmçinin intihar edən şəxsin əlinin silahın tətəyinə çatmasının mümkün olması üçün odlu silahla intihar hadisələrində əksər vaxtı dirənmiş vəziyyətdə, bəzi hallarda isə yaxın məsafədən atəş açılması müəyyən olunur. Ümumilikdə odlu silahla törədilmiş ölüm hadisələrinin çox hissəsi isə qətl (qəsd) olur. Mühərribə dövründə odlu silah zədələnmələrinin 99,9 %-i, dinc dövrdə isə 60-70 %-i qətl mənşəli olur. Mərmi sümükləri sındırarkən qəlpələr əmələ gətirir ki, bu qəlpələr də əlavə zədələyi amil kimi təsir göstərirlər. Həmçinin mərmi sümükdən əlavə insan üzərində olan alışqan, saat, boyunbağı və s. bərk cisimlərə dəyərək də birincili və ikincili qəlpələnmə əmələ gətirə bilər. Xüsusilə də hərbiçilərin zədələnmələri həm yüksək sürətli mərmilərlə törənməsinə, həm də üzərlərində qəlpələnməyə səbəb ola biləcək silah darağı, mərmi zənciri, sursatlar, rabitə vasitələri, kəmərlə başlığı və s. olmasına görə daha ölümcül olur. Qəlpələnmə əsasən iki böyük təsirə səbəb olur. Birincisi mərmi və sümük qəlpələrinin hər biri ayrı-ayrılıqda mərmi kimi təsir göstərərək daha çox toxuma zədələnməsinə səbəb olur. İkincisi isə hər bir qəlpənin əmələ gətirdiyi boşluq dağıdıcı təsir göstərir. Baş-boyun nahiyəsinin odlu silah zədələnmələrində güllə, qəlpə və ya qırma dənələri əsasən baş beyinin parenximasında, eləcə də digər yumşaq toxumalar arasında olmaqla yad cisim olaraq qalırlar. Kəskin kənarlı bu yad cisimlər mərkəzi damar və sinirlərin yaxınlığında olduqda

gələcəkdə infeksiyalanma və ya daha ağır fəsadların əmələ gəlməsinə səbəb olurlar.

Şəkil 2. Boyun nahiyəsində yad cisim - güllə.

Baş-boyun nahiyəsində güllə, qəlpə və partlayış zədələnmələri nəticəsində əmələ gələn eybəcərliklər mənəvi həyəcana, şəxsi və sosial, ailəvi problemlərə, iztiraba və s. səbəb olur. Həmçinin tənəffüsün, görmə qabiliyyətinin, qida qəbulunun və nitqin pozulması xəstələrdə funksional pozğunluğa və psixi gərginliyə səbəb olur. Sifət nahiyəsinin anatomik xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq odlu silah zədələnmələrindən sonra əmələ gələn yaraların görünüşü çox vaxt onların ağırlıq dərəcəsinə uyğun gəlmir və böyük estetik pozğunluğa səbəb olur. Xüsusilə ağız boşluğuna, burunun əlavə ciblərinə daxil olan, həmçinin yumşaq toxumaların qopub ayrılması və defektlərin yaranması ilə nəticələnən odlu silah zədələnmələri zamanı xəsarət alan şəxsin yaralanmasının çox ağır dərəcəli olması barədə təsəvvür yaradır. Odur ki, baş-boyun nahiyəsindən odlu silahla xəsarət alanlara ilkin baxış və ekspertiza zamanı çox diqqətli olmaq lazımdır ki, nöqsanlara yol verilməsin. Baş beyinin zədələnməsi ilə müşayiət olunan odlu silah zədələnmələri əksər hallarda ölümlə nəticələnsə də, baş beyinin birbaşa zədələnməsi olmayan baş-boyun nahiyəsinin odlu silah zədələnmələrindən sonra çoxsaylı ağırlaşmalar əmələ gəlir (3). Ona görə də, baş-boyun nahiyəsinin odlu silah yaralanmaları ağır zədələnmələr qrupuna aid edilir. Partlayış travmaları zamanı yaranan çox güclü zərbə dalğaları müxtəlif xəsarətlərin əmələ gəlməsinə, bəzən insanın anatomik hissələrinin, o cümlədən başının qopub ayrılmasına səbəb olur. Nisbətən yüngül hallarda isə zərbə dalğasının beynə ötürülməsi kəllə-beyin travmasına, qulaq

pərdələrinin cırınmasına, ətraf toxumalarda yaranan ödem tənəffüs pozğunluğuna, udqunma, çeynəmə və nitq funksiyalarının pozulmasına gətirib çıxarır. Qan laxtalarının və toxuma fraqmentlərinin tənəffüs yollarını qapaması nəticəsində baş verən boğulmalar ən təhlükəli və erkən fəsadlardandır. Yaraların xüsusiyyətlərinə bağlı olaraq infeksiyalaşmağa meyilli olması səbəbindən travmatik osteomielitin baş verməsi demək olar ki, qaçılmaz olur. Hazırda tibb müəssisələrinin müasir tələbatlara uyğun avadanlıq və ləvazimatlarla təmin olunmasına baxmayaraq irinli iltihabi ağrılaşmalar yumşaq toxumalarda təxminən 35%, sümük toxumalarında isə 40% təşkil edir (4). Odlu silahla zədələnmədən sonra yaranan travmatik osteomielitin müalicəsi isə çox böyük problemlər yaradır.

Odlu silahla törədilmiş hadisələrdə hadisə yerinin müayinəsi zamanı dəlillər-sübutlar toplanarkən atəşin məsafəsinin, silahın kalibrinin və digər əhəmiyyətli məqamların təyini üçün mərminin giriş dəliyi ətraflı tədqiq edilməli, meyitlərdə mütləq surətdə, canlı şəxslərdə isə imkan daxilində yaranı əhatə edən dəri kəsilib götürülməklə kriminalistik müayinəyə göndərilməlidir. Paltarla örtülü hissələrdə odlu silah zədələri olduğu təqdirdə həmin paltarlar qeyd olunan xüsusatlardan təyini üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Barmaq izlərinin, ovucalarda barıt, his izlərinin aşdırılması da əhəmiyyətli məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Odlu silah zədələnmələrində ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri də hadisənin hansı zəmində - intihar, qətl, ehtiyatsızlıq, bədbəxt hadisə və s. baş verməsinin təyiniyədir. Hadisə yerinə baxış keçirilməmişdirsə və ya kifayət qədər dəqiq keçirilməmişdirsə, yaxud odlu silah yarasının giriş dəliyi görünməyən bədən hissələrində olmaqla törədilmiş hadisələrdə ölümün baş vermə səbəbini, mənşəyini, yaranın giriş və çıxış dəliklərini aşkar etmək müəyyən çətinliklər yaradır. Həmçinin bəzən qeyd olunan nahiyələrdən açılmış odlu silah zədələri nəzərdən qaçır ki, sonradan bunlar hüquqi cəhətdən böyük problemlərə səbəb olur. Giriş dəliyi ağız boşluğunda olan odlu silah hadisələrində ölümün baş vermə zəmini, səbəbi, giriş və çıxış dəliklərinin müəyyən edilməsi daha da çətinləşir. Xaricdən baxış zamanı görünməyən dil, damaq, yanaqların iç səthi kimi ağız boşluğunu təşkil edən toxumalar müayinə zamanı nəzərdən qaça bilər. Ölmüş şəxslərdə qacıma əmələ gəldikdə ağız açmaq mümkün olmadığından ağız boşluğunu müayinə etmək əlavə çətinliklər törədir. Odlu ki, hadisə yerinin müayinəsi zamanı və ya xarici müayinə zamanı ağız boşluğu, burun dəlikləri, xarici qulaq keçəcəkləri və s. kimi gizli yerlərdə giriş dəliyinin olma ehtimalı daim nəzərdə tutulmalı və müayinə zamanı mümkün üsullarla yoxlanılmalıdır.

Baş beyinin bilavasitə zədələnməsi olmayan, ölümlə nəticələnməyən baş-boyunun odlu silah zədələnmələrində əksər vaxtı daxili orqanlarda

müəyyən patoloji proseslər yaranıb inkişaf edir. Belə ağırlaşmalar hərbi qulluqçuların döyüş qabiliyyətinin uzun müddətli bəson isə birdəfəlik itməsinə səbəb olur. Əsas ağırlaşmalara beyindəxili təzyiq, baş beyinin hematoması, obstruktiv hidrosefaliya, baş beyinin absesi, sifətin kobud çarıqlar nəticəsində eybəcərlişməsi, yumşaq toxuma defektləri, görmənin itməsi və ya azalması, üz sinirinin parezi, nitqin, qoxu və dad hissiyatının, çeynəmə funksiyasının pozulması, çənənin kontrakturası, fraqmentlərin gecikən konsolidasiyası, yalançı oynaqların yaranması və başqalarını misal göstərmək olar. Sinir sistemi orqanlarında meningit, ensefalit, müxtəlif parez və ifliclər, tənəffüs sistemi orqanlarında ağ ciyərlərin kontuziyası, bronxit, pnevmoniya, plevrit, ürək-damar sistemində ürəyin elektrik keçiriciliyinin pozulması, ritm pozuntuları, qan təzyiqinin qalxması və ya düşməsi, aritmiya, miokardit, endokardit, anemiya, həzm sistemində qastrit, kolit, qara ciyərin funksiyasının müvəqqəti pozulması, sidik-ifrazat sistemində böyrəklərdə hematuriya, toksik neftopatiya, nefrit, daxili sekresiya vəzilərinin funksiyalarında patoloji dəyişikliklər, gözlərdə görmənin azalması və ya itməsi əmələ gələ bilər (5). Xarici informasiyaların əksər hissəsini qəbul edən gözlərin zədələnməsi ciddi problemlərdən biridir. Yüksək enerjili mərmiri gözə almasını parçaladığından gözün bərpası mümkün olmur. Lakin uzaq məsafə qət edən və sürəti kifayət qədər azalmış mərmilərin, əsasən də kiçik ölçülü qəlpələrin təsirindən zədələnen gözlərdə görməni müəyyən qədər bərpa etmək mümkün olur. Belə hallarda adətən göz almasının içində güllə, qəlpə və ya qırma aşkar olunur. Odlu silah zədələnmələrində göz travmalarında proqnoz güllə və ya qəlpənin törətdiyi zədənin həcmindən asılı olaraq dəyişir. Göz almasının tam dağılmaması ilə müşayiət olunan dəlib-keçən zədələnmələrdə adətən görmə tam itir və ya hissiyat səviyyəsində saxlanılır. Deşilmiş gözde torlu qişanın qopması, gözün ön kamerasının itirilməsi, posttravmatik endoftalmın əmələ gəlməsi göz almasında atrofiya törətməklə proqnozu pisləşdirir.

NƏTİCƏ

Odlu silah zədələnmələri ətraflardan sonra ən çox baş-boyun nahiyəsində rast gəlinir. Ümumilikdə ən çox zədələnen daxili orqan isə baş beyindir. Digər nahiyələrlə müqayisədə baş-boyun nahiyəsinin odlu silah zədələnmələri daha çox ölümlə nəticələnir, sağ qalanlarda isə müxtəlif qüsurlar, ağırlaşmalar tez-tez yaranır. Ən əsas göstərici şüur səviyyəsidir, komada olan və ağrı qıcığına reaksiya verməyən xəstələrin 90 %-dən çoxu həyatını itirir. Sağ qalanların 50 %-i ümumi əmək qabiliyyətini ağır dərəcədə itirir və həyatının qalan hissəsini digər şəxslərin yardımı ilə yaşayır. Yara kanalı orta xətti çarpazlayan, beyinin mərkəzindən və baş

beyin mədəciklərindən keçən hallarda proqnoz daha ağır olur. Odlu silahla başdan intihara cəhd hallarında daha ölümcül zədələnmələr əmələ gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov, F.E. Odlu silah zədələrinin məhkəmə-tibbi xüsusiyyətləri // - Bakı: Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu, Elmi-praktik konfransın məcmuəsi, -2020, - səh. 228-230.
2. Godhi, S. Gunshot injury in the neck with an atypical bullet trajectory / G.S.Mittal, P.Kukreja // Journal of Maxillofacial and Oral Surgery (Hybrid – transformative journal), - Haryana, İndia, - 2011, № 10 (1), p. 80-83.
3. Eryılmaz, M. Savaş Cerrahisi // International Committee of the Red Cross 19, avenue de la Paix 1202 Geneva, Switzerland ICRC, March 2013, 324 səh.
4. Ögünç, G.I The Wounding Potential and Legal Situations of Air Guns – Experimental Study / M.T.Özer, M.Eryılmaz, A.İ.Uzar // Australian Journal of Forensic Sciences, Sydney, - 2014, № 46 (1), p. 39-53.
5. Uzunismail A. Yüz bölgəsi atəşli silah yaralanmasında alınacaq ders / E.Aydın, Ö.Özgenç və digər. // Türk Plastik Rekonstruktiv və Estetik Cerrahisi Dergisi, - Ankara, - 2008, cilt 16, № 1, - s. 23-27.

DÖYÜŞ ƏMƏLİYYATLARININ APARILMASINDA MÜASİR İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU

professor Rəşidov Mübariz, Rəsulov Zakir
Hərbi Dəniz Taktikası kafedrası

Azərbaycan zəngin maddi və mənəvi sərvətlərə malik olan və unikal geostrateji məkanda yerləşən bir məmləkətdir. Qədim tarixi ənənələrə malik olan bu ölkə görkəmli sənətçilərin, elm və mədəniyyət xadimlərinin vətəni olmaqla yanaşı, özünəməxsus relyefə, kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrinə malikdir. Hazırda ölkənin mövcud iqtisadi durumu onun enerji ehtiyatlarından qaynaqlanır ki, bu da son illər Xəzərin Azərbaycan sektorunda yeni-yeni neft yataqlarının aşkarlanması və işlənməsi ilə bağlıdır.

Hal-hazırda dünya iqtisadiyyatında, elmi təcrübədə və sənaye sınaqlarında, o cümlədən, qabaqcıl ölkələrin hərbi-sənaye komplekslərində aparılan ölçmə-nəzarət və idarəetmə proseslərinin 80%-dən çoxu rəqəmsal komplekslərlə idarə olunur və bu tendensiya davam etməkdədir. Bu zaman müxtəlif təyinatlı ölçmə texnikasına müəyyən cihazlar toplusu kimi deyil,

hesablama gücünə malik olan yüksək səviyyəli avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlər kimi baxılmalıdır.

Bu mənada, siqnalların rəqəmli emalının hərbi informasiya-ölçmə sistemlərində geniş tətbiqi belə sistemlərin yaradılması, istismarı və inkişafında aşağıdakı perspektivlərə yol açmışdır:

- virtuallaşdırma;
- universallıq;
- intellektləşdirmə;
- məsafədən ölçmələrin həyata keçirilməsi;
- təshihedici süzülmə əsasında dəqiqliyin sıçrayışla artımı.

Virtuallaşdırma baxımından müasir ölçmə vasitələri və sistemlərinə ilkin çeviricilər (sensorlar) toplusu və siqnal prosessorlarının əsasında qurulmuş elə struktur başa düşülür ki, onda hər hansı fərdi cihazı ayırmaq olmur. Lakin proqram vasitələrinin köməyi ilə yaradılan ölçmə kanalları avtomatik olaraq bu və ya digər parametrlərin ölçülməsini həyata keçirir. Məhz bu xüsusiyyət müasir hərbi informasiya-ölçmə sistemlərinin struktur və alqoritmik unifikasiyasını şərtləndirir və onların universallığına zəmin yaradır.

İntellektləşdirmə dedikdə, dar mənada ölçmə vasitələri və sistemlərində özünü sazlamaq, özünə nəzarət və diaqnostika, özünü təshihləmə başa düşülür. Geniş mənada isə intellektləşdirmə bu vacib texniki vasitələrə süni intellektin daxil edilməsi, ölçmə proseslərinin səmərəsinin artırılması və döyüş fəaliyyəti zamanı qərarların qəbul edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən verilənlər və biliklər bazasının yaradılıb istifadə edilməsidir.

Məsafədən ölçmələrin həyata keçirilməsi müasir hərbi informasiya mübadiləsinin standart protokollarından istifadə etməklə, teleölçü texnikasının kəmiyyət və kefiyyətə yeni mərhələyə və səviyyəyə qaldırılmasıdır. Artıq bu gün müəssisə və sahədaxili deyil, ölkə çərçivəsində, hətta NATO ölkələr arası ölçmə informasiyası mübadiləsinin aparılması imkanı gündəmdə durur.

Təshihedici süzülmə ölçmə prosesində alınan siqnalların və küylərin (xəta siqnallarının) birlikdə emalı nəticəsində ölçmə dəqiqliyinin və səhihliyinin artırılması məqsədi ilə riyazi statistikanın, diskret riyaziyyatın, eləcə də, optimal robast süzülmə alqoritmlərinin baxılan sistemlərdə geniş tətbiqinə yönəldilmişdir. Təshihedici süzülmə prosesində faydalı ölçmə siqnalları küylü prosesdən daha səmərəli və səhih ayrılaraq, dəqiqlik probleminin həllində mühüm irəliləyişə zəmin yaradır. Bu isə dənizdə döyüş fəaliyyəti ilə bağlı yüksək dəqiqlik tələb edən bir sıra məsələlərin, xüsusilə

də,naviqasiya parametrlərinin böyük dəqiqliklə müəyyən edilməsi üçün çox vacibdir.

Son illər ərzində aparılan çoxsaylı tədqiqatlar göstərdi ki, dünya okeanında baş verən terror aktlarının və narkotik maddələr daşınmalarının sayı durmadan artır. Bu problem bir daha ona görə aktual olaraq qalır ki, dünyada kütləvi qırğın silahları sürətlə artır və onların daşınması daha çox dünya okeanı yollarında həyata keçirilir. Bu ondan irəli gəlir ki,dəniz digər nəqliyyat yollarına nisbətən daha çox “gizlilik”əmsalına malikdir və bu məkanda üzən çox sayda gəmilər arasında terrorçuları və beynəlxalq narko-kuryerləri ayırd etmək olduqca mürəkkəb məsələdir.

Bu problemləri o zaman müvəffəqiyyətlə həll etmək mümkün olar ki, müxtəlif hərbi birləşmələrdə vahid avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi qurulsun, onun informasiya və proqram təminatı yaradılsın.Praktiki şəraitdə mövcud hərbi vəziyyətin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması məqsədi ilə kəmiyyət (formal) və keyfiyyət (qeyri-formal) analiz üsullarının uyğunluq prinsipindən,əməkdaşların və qulluqçuların informasiya-analitik fəaliyyətlərinin avtomatlaşdırılması kompleksindən istifadə etmək lazımdır.Yuxarıda sadaladığımız məsələlərin bir çoxu hazırda öz həllinin tapılması mərhələsindədir.

Beləliklə, bu məsələlərin həlli gələcəkdə baş verə biləcək münaqişə və müharibələrin xüsusiyyətlərini, onların aparılma üsullarını özündə ehtiva edən baxışlar sistemini müəyyən etməklə yanaşı, döyüş fəaliyyətilə bağlı proseslər haqqında olan biliklərin ümumiləşdirilməsi nəticəsində mümkündür.

KİÇİK ÖLÇÜLÜ PİLOTSUZ UÇUŞ APARATINA EFFEKTİV TƏSİRETMƏ ÜSULLARI

Məhərrəmov Roman

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Müasir lokal münaqişələrdə və müharibələrdə, o cümlədən Vətən müharibəsində uğurla sınaqdan keçən PUA-lara daha çox tələbat yaranması səbəbindən dünyanın bu sahədə tanınmış elmi müəssisə və şirkətləri daima yeni növ PUA-ların yaradılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində çalışırlar. PUA-lar təyinatı, ölçüləri, funksiyası, uçuş uzaqlığı, avtonomluq səviyyəsi, dizayn və konfigurasiyası, uçuş növü, məqsədləri, taktiki texniki xüsusiyyətləri, enerji qida blokunun növü, daşdığı faydalı yükü, avtomatlaşdırma sistemi, toqquşmalardan qaçmaq sistemi, GPS

naviqasiyasının növü, siqnalların susdurulması mühafizə sistemi, radio-tezlik spektrinin buraxılış genişliyi və bir sıra digər xüsusiyyətlərinə görə bir birindən fərqlənir.

Baş vermiş bu müharibələrin təcrübəsi göstərir ki, döyüş əməliyyatlarının aparılmasında kəşfiyyat məqsədli pilotsuz uçuş aparatlarından (PUA), eləcə də zərbə PUA-larından geniş və səmərəli istifadə onların effektivliyini göstərmişdir.

Hava hücumundan müdafiə (HHM) sistemləri üçün pilotsuz uçuş aparatlarının inkişafı əsas problemlərdən birinə çevrilmişdir. PUA-ların kiçik ölçüləri, nisbətən səssiz və aşağı hündürlüklərdə uçması onların hava hücumundan müdafiə sistemləri tərəfindən vaxtında aşkar edilməsini çətinləşdirir. PUA-ların hazırlanmasında xüsusi rənglərdən və qoruyucu təbəqələrdən istifadə edilir ki, bu da onların gözlə və ya görmə cihazları vasitəsilə aşkarlanmasını çətinləşdirir. PUA-larda istifadə edilən elektrik mühərrikləri az istilik yayır və demək olar ki, səssiz işləyirlər. Bu da onların xüsusi istilikgörmə cihazları vasitəsilə aşkar olunmasına imkan vermir [1-2].

Pilotsuz uçuş aparatlarının göstərilən üstünlüklərinə baxmayaraq, onları aşkar etməyə və məhv etməyə imkan verən əlamətləri vardır. Aparılan təhlillərin nəticələri göstərir ki, PUA-ların məhv edilməsində güc vasitələrindən istifadə səmərəli deyildir. Bu baxımdan kiçik ölçülü PUA-ları raket sistemləri ilə vurmaq məqsədəuyğun deyildir. Çox hallarda PUA-nın naviqasiya sisteminə ağıllı elektron müdaxilə hücumlarından istifadə etmək daha səmərəli hesab edilir. Hücum zamanı düşmən tərəfin pilotsuz uçuş aparatlarına simulyasiya edilmiş naviqasiya siqnalları göndərilir, yalan naviqasiya məlumatları verilir. PUA bu siqnalları qəbul edir, uçuş kursundan uzaqlaşır və yalançı bir mövqeyə doğru gedir.

PUA-nın məhv olunmasının digər bir yolu güclü mikrodalğalı şüalanma ilə PUA-ya təsirdir. PUA-nı idarə edən elektron sistemi mikrodalğalı şüalanmanın təsiri nəticəsində sıradan çıxır və zərərsizləşdirilə bilər.

Vətən müharibəsinin təcrübəsi, digər lokal müharibə və hərbi münafişələrin təhlili və eyni zamanda yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müasir kiçik ölçülü pilotsuz uçuş aparatları komplekslərinə qarşı mübarizə HHM sistemləri qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Bu baxımdan kiçik ölçülü PUA komplekslərinə qarşı mübarizə üsul və vasitələrinin işlənməsi hərbi elmi qarşısında duran aktual məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A.A., Hashimov E.G., Nasibov Y.A. Unmanned Aerial Vehicle Applications for Military GIS Task Solutions. Automated Systems in the Aviation and Aerospace Industries. Chapter 10. A volume in the Advances in Mechatronics and Mechanical Engineering (AMME) Book Series. Hershey PA, USA, IGI Global, 2019, p.p.273-296.
2. A.A. Bayramov, E.H. Hashimov Application SMART for small Unmanned Aircraft System of Systems. Handbook of Research on Artificial Intelligence Applications in the Aviation and Aerospace Industries. IGI Global, PA, USA, 2019. Eds. T. Shmelova, Y.Sikirda, A.Sterenharz, 390 p. Chapter 8. Application SMART for Small Unmanned Aircraft System of Systems. pp.193-213.

QARŞILIQLI FƏALİYYƏTİN TƏŞKİLİNDƏ İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİNİN ROLU

Katexliyev Vüsal
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
katexlivusal1987@gmail.com

Müasir döyüş əməliyyatlarında və istənilən miqyaslı hərbi əməliyyatlarda tam müvəffəqiyyət yalnız orada iştirak edən bütün hərbi qüvvələrin və varlıqların ümumi qarşılıqlı fəaliyyəti ilə əldə edilə bilər. Qarşılıqlı fəaliyyət birgə döyüşü idarəetmə sisteminin tətbiqi ilə döyüş əməliyyatlarının məqsədindən və miqyasından asılı olaraq taktiki, əməliyyat və strateji səviyyələrə uyğun olaraq təşkil edilir (2).

Qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilində əsas rol oynayan məlumatları təmin edən döyüş texnikalarında müasir sistemlərin geniş yayılması onların fəaliyyət imkanlarını maksimum dərəcədə artırır. Ümumqoşun döyüşündə qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilində əsas elementlərdən biri aviasiya ilə digər qoşun növləri arasında qarşılıqlı fəaliyyətin qurulmasıdır. Döyüş təyyarələrinin döyüş və əməliyyatlarının həyata keçirilməsindəki yüksək sürətini nəzərə alaraq, digər qoşun növləri ilə birgə döyüş üçün qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili məsələlərinin vaxt baxımından həlli bir çox çətinliklər yaradır. Müasir texnologiyalara əsaslanan Avtomatik İdarəetmə Sistemini (AİS) tətbiq etməklə qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilində və həyata keçirilməsində həlledici rol oynayan bu çətinliklərin çox hissəsi aradan qaldırılır (2).

Son dövrlərdə dünyanın bir çox qabaqcıl ölkələrinin hərbi rəhbərliyi orduda həyata keçirdikləri islahatlarında və modernləşdirilməsində həm struktur təşkilatlanmasını sadələşdirməklə həm də müasir texnologiyalardan istifadə etməklə Döyüşü İdarəetmə Sisteminin (DİS) təkmilləşdirilməsinə çox diqqət yetirmişdir. Müasir ordularda bütün qoşun qismlərinin vahid bir informasiya məkanına birləşdirilməsi yönündə aparılan işlərdə irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bu yöndə aparılan işlərin əsas məqsədi ölkə ordularında strateji səviyyədən başlayaraq taktiki səviyyəyə qədər olan bütün səviyyələrdə məlumat mübadiləsini və DİS-nin birgə fəaliyyətini, uzlaşmasını təmin etmək və komandirlərə real vaxtda qərar qəbul etmə imkanlarını təmin etməkdir (1).

Yeni AİS-in sistemlərinin əsas vəzifəsi İdarəetmə Məntəqələri ilə qərargahlar arasında etibarlı və davamlı məlumat mübadiləsini təmin etməkdir. Ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, müasir DİS, Pilotsuz Uçuş Aparatları (PUA) və peyklər də daxil olmaqla bir çox kəşfiyyat aparma vasitələrini də əhatə edir. Bu daha çox əməliyyatların elastikliyi yeni döyüş və əməliyyatların gedişatına uyğun olaraq yaranmış vəziyyətə görə qısa zaman kəsiyində plana dəyişikliklərin edilə bilmə imkanını yaradır və döyüş əməliyyatları zamanı komandirlərin yaranmış şəraitin inkişafına uyğun olaraq cavab reaksiya vermə müddətini azaldır. DİS-in əsas tərkib hissəsi olaraq PUA geniş tətbiq edilməsi ilə əməliyyat rayonunda düşmənin vəziyyəti, fəaliyyəti, hava, yer, radioelektron təsir, radiasiya, kimyəvi və bakterioloji vəziyyət barədə məlumat toplamaq kimi bir neçə vacib funksiyalar effektiv şəkildə yerinə yetirmək olar (1).

2020-ci ilin sentyabr ayının 27-də Azərbaycan Ordusunun işğalçı Ermənistan Silahlı Qüvvələrinə qarşı həyata keçirdiyi əks hücum əməliyyatının yekun nəticəsi bir daha bunu açıqca ortaya qoydu. Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin mövcud silah texnikasının say çoxluğunun, onların illərlə təkmilləşdirilmiş mühəndis istehkam qurğularının sahib olmaları və ərazi baxımından üstünlüyə malik olmalarına baxmayaraq Azərbaycan Ordusunun inventarında olan müasir PUA-lar qarşısında aciz qaldılar (3).

DİS döyüş və əməliyyatlarda qarşılıqlı fəaliyyətin təmini ilə yanaşı, hərbi imkanların hesablanmasında, döyüş əməliyyatlarının modelləşdirilməsində, yerdəyişmənin yerinə yetirilməsində və ya cəbhə bölgəsinə təminatın həyata keçirilməsindən tutmuş müxtəlif vəzifələrin həllində kömək edir (2).

Yuxarıda deyilənlərin hamısını nəzərə alaraq, gələcəkdə planlaşdırılacaq döyüş və əməliyyatlarda qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilində müasir texnologiyaların, xüsusən də silahlı və silahsız PUA-ın bir hissəsi olduğu DİS-in istifadəsinin daha geniş yer alacağını, texnoloji inkişafın

səmərəliliyinin və etibarlılığının artması səbəbi ilə təşkil edilən qarşılıqlı fəaliyyətin effektivliyinin yüksələcəyini inamla deyə bilərik. Beləliklə, müxtəlif qoşun növləri arasındakı döyüş əməliyyatları zamanı qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilində həlledici rol müasir texnologiyaya - müasir döyüşü idarəetmə sistemlərinə aid olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Roger Mc.D. Russian Military Introduces New Automated Command-and-Control Systems. Eurasia Daily Monitor Volume:16 Issue: 86, June 11, 2019. <https://jamestown.org/program/russian-military-introduces-new-automated-command-and-control-systems/>
2. David G, Lt Col, USAF. Unmanned Aerial Vehicles: Implications for Military Operations. July 2000, 17-21 pp. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA425476.pdf>
3. R. Süleymanov. Savaşın taleyini dəyişən Bayraktar, Azeri Defence Hərbi Jurnal 6(50) 2020, pp. 21-24. <https://azeridefence.com/azeri-defence-jurnalinin-6-50-2020-sayi/>

“EXCEL” FAYLLARINDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ İNFORMASİYANIN STEQANOQRAFİK QORUNMASI ÜSULU

Tahirova Könül¹ və Məmmədov Cabir²

¹Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

²Azərbaycan Dövlət Texniki Universiteti

Məlumatın saxlanılması və ötürülməsi zamanı informasiyanın qorunmasına xüsusi diqqət yetirilərək kriptografiyaya və steqanoqrafiyaya əsaslanan müxtəlif üsullardan istifadə olunur. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında kriptografik üsullardan istifadə edərkən mühafizə məqsədiylə şifrlənmiş informasiya daim rəqib tərəfin diqqət mərkəzində olduğundan, deşifrə edilməsi üçün çoxsaylı çevrilmələrə məruz qalır və ya ümumiyyətlə, məhv edilir. Əksər hallarda, belə problemlərin həlli üçün informasiyanın şifrlənməsi ilə bərabər onun mövcudluğu və ötürülməsi faktının gizlədilməsindən, başqa sözlə, informasiya mühafizəsinin steqanoqrafik üsullarından istifadə edilir.

Steqanoqrafiya qədim elm olsa belə, kompüter texnologiyalarının inkişafı və geniş tətbiqi onun inkişafına və təkmilləşməsinə yeni təkan verərək, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində kompüter və rəqəmli steqanoqrafiya kimi yeni bir istiqamət yaranmışdır[1]. Kompüter steqanoqrafiyası disk, flaş və digər yaddaş və şəbəkə qurğularının istifadə

olunmayan sahələrində məlumatların gizlədilməsi və ötürülməsində istifadə olunur. Rəqəmli steqanoqrafiya isə rəqəmli obyektlərin müəyyən hissəsində məxfi informasiyanın gizlədilməsi və ya yeridilməsi prinsiplərinə əsaslanan yeni istiqamətlər siyahısında yer alır. Qısa inkişaf dövründə kifayət qədər uğurlu nəticələrin əldə edilməsinə baxmayaraq, yeni-yeni üsulların tətbiqi ilə rəqəmli steqanoqrafiyanın daha da inkişaf etdirilməsi hələ də öz aktuallığını saxlayır.

Rəqəmli informasiyanın emalı və mühafizəsində istifadə olunan steqanoqrafik üsulları daşıyıcı vasitə kimi istifadə olunan - “konteyner” daxilində hər hansı bir informasiyanın mövcud olması faktı kimi təsvir etmək olar. Kompüter steqanoqrafiyasında konteyner kimi mətn, qrafik, səs, fayl sistemi (yəni NTFS axınlarından biri) və digər müxtəlif tipli obyektlər istifadə oluna bilər [1-2].

Steqanoqrafik üsulların əsasını konteynerlərin orijinaldan hissə olunacaq dərəcədə fərqlənməsinə səbəb olmayan cüzi səviyyədə modifikasiyası təşkil edir. Gizli məlumat konteynerə elə miqdarda və elə formada yerləşdirilməlidir ki, o konteynerin əhəmiyyətli dərəcədə təhrif olunmasına gətirib çıxarmasın.

Təqdim olunan bu işdə Excel fayllarında triqonometrik funksiyalardan istifadə etməklə informasiyanın gizlədilməsinə əsaslanan gizli informasiya kanalının yaradılması məsələsinə baxılmışdır. Informasiyanın gizlədilməsi üçün funksiya üzərində aparılan dəyişikliklər, yəni funksiyanın tabulyator qiymətinə gizlədilən simvol kodlarının miqyas əmsalı ilə kiçildilərək əlavə olunması, insan gözü ilə görünəcək həddən aşağı olur ki, bu da konteynerdə informasiyanın gizlədilməsi faktının aşkarlanmasını çətinləşdirir.

Nümunə əsasında üsulun reallaşdırılma imkanı yoxlanılmış, müsbət cəhətləri və çatışmazlıqları göstərilmişdir. Çatışmazlığın aradan qaldırılması üçün triqonometrik funksiyalardan başqa müxtəlif vektor təsvirlərinin dayaq nöqtələrinin koordinatlarından da istifadə edilməsi perspektivli bir istiqamət kimi müəyyən edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. V.Ə.Qasımov / Informasiya təhlükəsizliyinin əsasları // Dərslik. — Bakı: MTN Maddi-texniki Təminat Baş İdarəsinin Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2019, 340 s. — ISBN 978-9952-443-50-9
2. Steganographia (Secret Writing), by Johannes Trithemius [Elektron resurs]. — 2019. — Giriş: <http://www.esotericarchives.com/tritheim/stegano.htm> (müraciət: 04.05.2020).

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN

98 İLLİYİNƏ HƏSR OLUNMUŞ

**“DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİ:
AZƏRBAYCAN ORDUSUNUN
PEŞƏKARLIĞI”MÖVZUSUNDA**

RESPUBLİKA
ELMİ PRAKTİK KONFRANSIN

M A T E R İ A L L A R I

Çapa imzalanmışdır: 30.09.2021
Kağız formatı 60x84 ^{1/16}. sifariş №24
Fiziki çap vərəqi 6, Tirajı 100

Toplu “**H.Əliyev adına AAHM-in mətbəəsində**” çap edilmişdir.

AZ 1018 Bakı / Azərbaycan

Polad Həşimov 18

Telefon: (+99412) 479 78 40

www.mod.gov.az

